

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI NA LATA 2013-2016

Autor opracowania: Mieczysław Machulak

Czerwiec- wrzesień 2012r.

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP. PODSTAWY PRAWNE I GŁÓWNE CELE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI
2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
  - 2.1. Strategiczne cele państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
    - 2.1.1. Krajowy program opieki nad zabytkami
    - 2.1.2. Narodowa strategia kultury na lata 2004-2020
  - 2.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu
    - 2.2.1. Gminny program opieki nad zabytkami a Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2020 r.
    - 2.2.2. Gminny program opieki nad zabytkami a Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego
    - 2.2.3. Program opieki nad zabytkami w województwie świętokrzyskim 2007-2011
3. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
4. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY POŁANIEC
  - 4.1. Zarys historii obszaru gminy
  - 4.2. Krajobraz kulturowy
5. OCHRONA ZABYTKÓW NA TERENIE GMINY. STAN PRAWNY
  - 5.1. Rejestr zabytków. Zabytki nieruchome
  - 5.2. Gminna Ewidencja Zabytków
  - 5.3. Rejestr zabytków. Zabytki ruchome
  - 5.4. Wykaz zabytków ruchomych istotnych dla krajobrazu kulturowego
  - 5.5. Zabytki archeologiczne
  - 5.6. System ochrony krajobrazu kulturowego gminy w dokumentach prawa miejscowego
6. Ocena szans i zagrożeń dla środowiska kulturowego gminy Połaniec
7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI
  - 7.1. Główne cele polityki gminnej związane z ochroną zabytków
  - 7.2. Program działań związanych z ochroną zabytków leżących na terenie gminy
    - 7.2.1. Działania w zakresie planowania przestrzennego oraz gospodarce nieruchomościami
    - 7.2.2. Działania informacyjne, popularyzacyjne i edukacyjne związane z ochroną zabytków gminy i walorów krajobrazu kulturowego
8. Aneks 1. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

1. WSTĘP. PODSTAWY PRAWNE I GŁÓWNE CELE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Program opieki nad zabytkami gminy Połaniec 2012-2015 stanowi instrument koordynacyjny do działań samorządowych związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Podstawę prawną gminnego programu opieki nad zabytkami stanowią następujące przepisy ustawowe:

a. art. 87 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003r. Nr 162, poz. 1568), w myśl, którego burmistrz sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami podlegający uchwaleniu przez radę gminy po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Gminny program opieki nad zabytkami ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym, a z jego realizacji burmistrz sporządza, co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy,

b. art. 7, ust. 1, pkt. 9 Ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591, z późniejszymi zmianami) zgodnie z którym wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządów.

W szczególności zadania te obejmują sprawy m.in. ładu przestrzennego, kultury, oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Opracowanie powstało w związku z koniecznością spełnienia wymogów ustawowych przez Gminę Połaniec.

Przyjęte założenia struktury i formy opracowania opierają się na wytycznych rekomendowanych przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków – Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik Metodyczny. Z uwagi na niewielkie zasoby obiektów zabytkowych na terenie gminy Połaniec niniejsze opracowanie wykonano przed zatwierdzeniem aktualnej gminnej ewidencji zabytków, przeprowadzając jednak wstępną weryfikację istniejących zasobów.

Podstawą merytoryczną dla warstwy dokumentacyjnej związanej z historią i dziedzictwem kulturowym na terenie gminy Połaniec są m. in. prace:

B. Chomentowska J. Michalski E. Twarowska, *Najstarsze dzieje Połańca i jego okolic*. Staszów 1985,

W. Grdeń, *Znakowane szlaki turystyczne województwa tarnobrzęskiego*, Tarnobrzeg 1998,

Katalog zabytków sztuki w Polsce T. III województwo kieleckie Zeszyt 11 pow. sandomierski

F Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo Sandomierskie XIII – XVI wiek*. Kielce 1994,

J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa 1978,

Kronika gminy Połaniec(1934-1995), (red. M. Machulak), Połaniec 1999,

H Lawera, A Bata, M. Machulak, *Królewskie miasto Połaniec*, Krosno 2001,

H. Madej, *Połaniec między wojnami*, Połaniec 2000,

K. Mazur, *Kapliczki i krzyże przydrożne Zeszyty Połanieckie nr 3/2003*,

M. i K Piechotkowie, *Bramy Nieba. Bożnice drewniane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, 1996,

Połaniec. Zarys dziejów. Praca zbiorowa. Połaniec 1994,

Roczniki Echa Elekrowni 1997 – 2011,

Roczniki Merkurusza Połanieckiego 1991 – 2012,

Roczniki Zeszytów Połanieckich 1999-2012,

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. Sulimierskiego F. Opr. Chlebowski B. 1880-1902,

Studium historyczne gminy Połaniec. Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Lublinie. Pracownia Dokumentacji Etnograficzno – Historycznej. Mps. Lublin 1989, opr. A. Wojciechowski,

J. Wiśniewski, *Monografie dekanatu sandomierskiego*. Radom 1915.

Główne cele gminnego programu opieki nad zabytkami określa Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami wynikającymi z ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,

-podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,

-określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem zabytków

- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami. Szczegółowe uwarunkowania formalno-prawne wynikające z Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zawiera Aneks 1.

2. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

2.1. Strategiczne cele państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

2.1.1. Krajowy program opieki nad zabytkami

Opracowanie krajowego programu opieki nad zabytkami jest ustawowym obowiązkiem Ministra Kultury. Program ma określić cele i kierunki działań organów i jednostek administracji publicznej oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram planowanych realizacji. Do czasu zakończenia prac nad Programem opieki nad zabytkami gminy Połaniec nie ukończono prac nad programem krajowym, przyjmując jednakże poniżej przedstawione założenia, które będą wchodziły w jego zakres:

1. Sfera ochrony zabytków dotycząca postępowania konserwatorów, pracowników urzędów, restauratorów dzieł sztuki, architektów, urbanistów, archeologów, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych, w której wskazano siedem podstawowych zasad konserwatorskich:

- zasady *primum non nocere*,
- zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
- zasady minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
- zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
- zasady czytelności i odróżnialności ingerencji,
- zasady odwracalności metod i materiałów,
- zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

2. Uwarunkowania dotyczące ochrony i opieki nad zabytkami:

- określenie stanu zabytków ruchomych i nieruchomych, zabytków archeologicznych i techniki, a także ocena i stan krajowych zasobów pomników historii i obiektów wpisanych na listę światowego dziedzictwa,
- ocena stanu służb związanych z ochroną i opieką nad zabytkami, stanu uregulowań prawnych, organizacyjnych i finansowych.

3. Działania o charakterze systemowym:

- powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, polityką przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa,
- przygotowanie strategii i głównych założeń ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce oraz wprowadzenie jej do polityki sektorowych.

4. System finansowania:

- stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej,

5. Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania.

Ujednolicenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.

6. Kształcenie i edukacja, kształcenie specjalistyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników.

7. Współpraca międzynarodowa.

2.1.2. Narodowa Strategia Kultury na lata 2004-2020

Przyjęta w 2004 roku Narodowa Strategia Kultury na lata 2004-2013, a następnie jej przedłużenie zawarte w dokumencie Uzupełnienie Narodowej Strategii Kultury na lata 2004-2020 stanowią rządowe dokumenty tworzące ogólne ramy dla polityki kulturalnej państwa funkcjonującej w warunkach rynkowych, której głównym celem jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce. Dokumentem wdrożeniowym w sferze dziedzictwa materialnego jest Narodowy Program Kultury – Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego. W jego ramach przyjęto następujące priorytety oraz działania:

- **Priorytet I.** Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Działanie 1.1. Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków. W ramach działania zostaną zaproponowane zmiany instytucjonalne, prawne i funkcjonalne w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku.

Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne. Realizowane projekty muszą posiadać znaczący wpływ ekonomiczny na rozwój regionalny przyczyniając się do wzrostu dochodów i zwiększania ilości miejsc pracy.

Działanie 1.3. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości przez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych.

(działanie obejmuje obecnie pięć miast o największej możliwości na europejskim rynku turystyki kulturowej).

• **Priorytet II.** Edukacja i administracja na rzecz dziedzictwa kulturowego

Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego

Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wywozem i przewozem za granicę.

2.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

2.2.1. Gminny program opieki nad zabytkami a Strategia Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2020 r.

W Strategii Rozwoju Województwa Świętokrzyskiego do 2020 r. przyjętej Uchwałą Nr LII/508/06 Sejmiku Województwa Świętokrzyskiego z dn. 26 października 2006 r. za główną misję uznano podniesienie poziomu i jakości życia mieszkańców województwa świętokrzyskiego oparte na zintegrowanym rozwoju w sferze społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Jednym z celów warunkowych tych działań jest zawarta w strategii ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów przyrody i dóbr kultury.

Wśród priorytetów tych działań wyróżniono ochronę i udostępnienie dziedzictwa kulturowego jako istotny element wpływający na pozytywny wizerunek regionu oraz podstawę jego oferty turystycznej. Wskazuje jednocześnie, że udostępnienie obiektów zabytkowych oraz ich promocja przyczyni się zarówno do stworzenia nowych miejsc pracy jak również pozwoli na pozyskanie dodatkowych środków na ich renowację. Podkreślono również konieczność kultywowania tradycji i zasobów kultury niematerialnej połączonej z tworzeniem regionalnych i lokalnych produktów turystycznych.

2.2.2. Gminny program opieki nad zabytkami a Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego.

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Świętokrzyskiego przyjęty Uchwałą Nr XXIX/399/02 z dn. 26 kwietnia 2002 r. wskazuje na własną, ukształtowaną na przestrzeni dziejów specyfikę kulturową regionu świętokrzyskiego o istotnym potencjale turystycznym, jednakże nie jest on w pełni wykreowany i wykorzystywany.

Podstawową słabością turystyki jest niedoinwestowanie oraz mało skuteczny marketing i promocja regionu, wąski zakres proponowanych usług oraz zbyt niski ich poziom. Autorzy planu zwracają jednocześnie uwagę na ciągle jeszcze tkwiące w zasobach kultury rezerwy w dotychczas nie w pełni przebadany pod kątem zachowanych walorów tradycyjnej zabudowy podmiejskiej, wiejskiej i małej architektury kulturowej, wartościowych układów ruralistycznych, komponowanego krajobrazu zabytkowego i harmonijnego krajobrazu kulturowego, pozostałości zabytków techniki, stanowisk archeologicznych, historycznych pól bitewnych, miejsc pamiątkowych związanych z życiem i działalnością postaci historycznych itp. Rozpoznanie to znacznie poszerzyłoby wiedzę o zabytkach i w konsekwencji dotychczasowy ich zasób zwiększając atrakcyjność kulturową i turystyczną kolejnych gmin.

Głównym celem polityki przestrzennej w zakresie zagospodarowania zasobów dziedzictwa kulturowego powinna być skuteczniejsza ochrona i rewaloryzacja tych zasobów oraz racjonalne ich udostępnienie z myślą o poszerzaniu wiedzy, zwłaszcza młodego pokolenia, świadomości historycznej obywateli, a także wykorzystaniu jako czynnika rozwoju gospodarczego i promocji. Istotnym zadaniem będzie także wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w procesie pobudzania i utrwalania tożsamości regionalnej ogółu mieszkańców przy jednoczesnym zachowaniu i kultywowaniu specyfiki lokalnej i subregionalnej.

Biorąc pod uwagę powyższe cele i uwarunkowania samorząd województwa ustalił listę zadań priorytetowych:

- Tworzenie warunków do ochrony krajobrazu kulturowego i pojedynczych zabytków przed zniszczeniem i dewaloryzacją — przestrzenne oddalanie lub likwidacja źródeł dewaloryzacji,
- Objęcie ochroną prawną obszarów o najcenniejszych walorach dziedzictwa kulturowego

- Tworzenie warunków do udostępnienia dziedzictwa kulturowego na cele turystyczne i promocyjno-kulturotwórcze,
- Wkomponowanie walorów dziedzictwa kulturowego we współczesne struktury funkcjonalno-przestrzenne i środowiskowe,
- Utrzymanie i restytucja specyfiki kulturowej województwa głównego elementu tożsamości regionalnej i wyróżnika regionu w procesie integracji z UE.

Gmina Połaniec wg wskazań Planu usytuowana jest w Obszarze doliny Wisły „G”.

Wydzielenie obszaru doliny Wisły jako odrębnej jednostki funkcjonalnej podyktowane zostało specyfiką problemów przestrzennych, których rozwiązywanie wymaga współpracy międzygminnej i międzywojewódzkiej, a także uznaniem tego obszaru w „Koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju” za podstawowy element struktury przestrzennej Polski. Jego zadaniem będzie zapobieganie pogłębianiu się historycznie ukształtowanej dysproporcji między zachodnią i wschodnią częścią kraju. Na obszarze doliny Wisły, obok rolnictwa ekologicznego oraz nieuciążliwych funkcji przemysłowych, rozwijanych, zwłaszcza w pasie Połaniec — Osiek, przewodnim motywem zagospodarowania będzie turystyka bazująca na bogatych zasobach dziedzictwa kulturowego miast nadwiślańskich oraz unikalnych walorach przyrodniczo-krajobrazowych doliny Wisły. Główną oś gospodarczą obszaru stanowić będzie przebiegający wzdłuż Wisły ciąg drogi nr 79.

Preferowane kierunki działań:

- intensyfikacja zagospodarowania turystycznego dawnych miast historycznych i miasteczek położonych przy trasie „nadwiślańskiej” jak: Opatowiec, Nowy Korczyn, Szczucin, Pacanów, Połaniec, Osiek, Koprzywnica, Sandomierz, Dwikozy i Zawichost;
- adaptowanie zespołów staromiejskich do pełnienia funkcji turystycznych i rekreacyjnych;
- wyeksponowanie i udostępnienie atrakcyjnych turystycznie obiektów i terenów;
- ograniczanie dalszej obudowy trasy nadwiślańskiej z jednoczesną poprawą estetyki i stanu sanitarnego zabudowy;
- wykorzystanie rolnicze wysokiej jakości gleb (mady nadwiślańskie) z uwzględnieniem aspektów ekologicznych;
- „uodpornienie” rolnictwa na zagrożenie powodziowe (sukcesywne wycofywanie zainwestowania trwałego z obszarów najbardziej zagrożonych);
- modernizacja i rozbudowa systemu zabezpieczenia przed powodzią;
- usprawnienie komunikacji drogowej przez Wisłę (mosty, przeprawy promowe).

Wymagania środowiskowe:

- zachowanie i wzmocnienie funkcji ekologicznych doliny Wisły (korytarz i węzeł ekologiczny o randze międzynarodowej);
- kompleksowe uporządkowanie gospodarki wodno-ściekowej w zlewniach lewostronnych dopływów Wisły,
- uwzględnienie linii zalewów w planach zagospodarowania przestrzennego wraz z odpowiednią weryfikacją terenów budowlanych;
- maksymalne ograniczenia emisji przemysłowych zanieczyszczeń do środowiska;
- wzbogacenie przestrzeni rolniczej o zadrzewienia i zakrzewienia ochronne.

2.2.3. Program opieki nad zabytkami w województwie świętokrzyskim na lata 2007-2011

Program opieki nad zabytkami w województwie świętokrzyskim na lata 2007-2011 przyjęty został przez Sejmik Województwa Świętokrzyskiego Uchwałą Nr VIII/149/07 z dn. 2 lipca 2007 r.

Program określa następujące cele strategiczne:

- I. Wieś i miasteczko – właściwe ukierunkowanie prac planistycznych i ich realizacji dążących do zachowania starych układów ruralistycznych oraz walorów tradycyjnych wsi jako wyróżniki tożsamości regionu.
- II. Krajobraz kulturowy w powiązaniu z układami urbanistycznymi – na terenach posiadających szczególne wartości przyrodniczo-kulturowe (np. Chęciny, Wiślica) jednostki osiedleńcze powinny otrzymać atrakcyjną szatę architektoniczną, a jej inspiracją powinny być wartości kulturowe.
- III. Dziedzictwo żywe – dokumentowanie, popularyzacja, promocja i edukacja związana z dziedzictwem kulturowym. Utrzymanie walorów krajobrazu kulturowego będące podstawą lokalnej tożsamości opierać się musi na wzroście świadomości, co do jej charakteru i wartości aby proces ochrony nie był wymuszony nakazami administracyjnymi, a stał się procesem naturalnym i przez to było wielokrotnie bardziej skuteczne

3. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. RELACJE PROGRAMU OPIEKI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY

Program opieki nad zabytkami gminy Połaniec jest zgodny z dokumentem o charakterze strategicznym z Planem Rozwoju Lokalnego Gminy Połaniec na lata 2007-2013 oraz planami zagospodarowania przestrzennego.

W sferze dziedzictwa materialnego i kulturowego gminy podkreślona została przede wszystkim żywotność i atrakcyjność lokalnej tradycji związanej z rzemiosłem działaniem lokalnych twórców ludowych. Wskazano również najistotniejsze na terenie gminy obiekty zabytkowe oraz miejsca pamięci. Zwrócona została również uwaga na niedostateczną ochronę oraz brak środków finansowych na utrzymanie nielicznych na terenie gminy obiektów zabytkowych, a także wartościowych budynków związanych z tradycyjną zabudową wiejską.

Dokumentami wyznaczającymi kierunki polityki przestrzennej gminy wraz z uwzględnieniem ochrony dóbr kultury są:

Obowiązujące plany i studium

1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wsi Ruscza, Ruscza Kępa. Rybitwy (uchwała Nr XIX/98/2000 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 6 kwietnia 2000r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 29 września 2000r. Nr 53, poz. 478.
Powierzchnia terenu objęta planem 1206 ha.
2. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wsi Maśnik (uchwała Nr XIX/99/2000 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 6 kwietnia 2000 r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 29 września 2000r. Nr 53, poz. 480.
Powierzchnia terenu objęta planem 289 ha
3. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego wsi Winnica (uchwała Nr XXIV/149/2000 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 28 września 2000r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 13 listopada 2000r. Nr 64, poz.598.
Powierzchnia terenu objęta planem 137 ha.
4. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszarów wsi: Brzozowa, Luszyca, Łęg, Tursko Małe, Tursko Małe Kolonia i Zawada w gminie Połaniec (uchwała Nr XXVIII/193/05 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 30 marca 2005 r. wraz ze zmianami uchwała Nr LI/299/10 z dnia 22 kwietnia 2010r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 23 czerwca 2005r Nr 135, poz. 1702.
Powierzchnia terenu objęta planem 1494 ha.
5. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Połańca (część I obejmująca północną część miasta Połańca do rzeki Czarnej uchwała Nr XXXII/231 /05 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 29 czerwca 2005r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 23 czerwca 2005r. Nr 201, poz. 2379
Powierzchnia terenu objęta planem 556 ha.
6. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego miasta Połańca — część II obejmująca zachodnią część miasta (uchwała Nr XXI/118/08 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 24 kwietnia 2008r.) Dz. Urz. Woj. Świętokrzyskiego z dnia 10 lipca 2008r. Nr 137, poz. 1906.
Powierzchnia terenu objęta planem 709 ha.
7. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego w Połańcu osiedla Południe w Połańcu (uchwała Nr IV/5/10 z dnia 28 grudnia 2010r. Dz. Urz. Woj. Święt. z 2011 Nr 43 poz. 560).
Powierzchnia terenu objęta planem 40 ha.

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Połaniec uchwalone uchwałą Nr XII/57/99 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 12 sierpnia 1999r.
- zmiany uchwalone Uchwałą Nr XXVI/146/05 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 31 stycznia 2005r. i Uchwałą Nr XXIII/124/08 Rady Miejskiej w Połańcu z dnia 26 maja z 2008r.
Wyznaczone w studium kierunki i zasady ochrony środowiska kulturowego obejmują:
-waloryzację istniejących i wprowadzenie nowych stref ochrony konserwatorskiej i ochrony archeologicznej
-wprowadzenie jako jeden z priorytetów rozwoju ochronę wartości kulturowych, w tym reliktyw zabytkowej architektury, zabytków archeologicznych, miejsc tradycji.

W chwili obecnej oba wzmiankowane dokumenty są w trakcie aktualizacji, co umożliwi wprowadzenie do ich zapisów również ustaleń wynikające z programu opieki nad zabytkami (weryfikacja obszarów ochrony konserwatorskiej, opracowanie gminnej ewidencji zabytków).

4. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW I ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY POŁANIEC

4.1. Zarys historii obszaru gminy

Lokalizacja i ogólny charakter gminy

Pod względem geograficznym Miasto i Gmina Połaniec leży w Małopolsce na lewym brzegu Wisły. Od wschodu jej granicę stanowi rzeka Wisła, zaś od północy i zachodu kompleks Lasów Golejowskich. Prowincja Wyżyny Małopolskiej, podprowincja Środkowomałopolska, makroregion Niecki Nidziańskiej, mezzoregion Niecki Połanieckiej, zaś wschodnia część gminy należy do kotliny Sandomierskiej i mezzoregionu Niziny Nadwiślańskiej.

Gmina znajduje się we wschodniej części Niecki Połanieckiej. Krajobraz miejscowy ukształtował lodowiec. Pofałdowany teren rozcinają doliny Wisły, Czarnej, Wschodniej, Śmierdziąkwi i Kanału- Strumień; miejscami występują okresowo wody powierzchniowe związane z niewielkimi obszarami bezodpływowymi. Na terenie Gminy znajdują się duże obszary występowania wód płytkich. Występują liczne i rozległe tereny podmokłe. W dolinach, na tarasach zalewowych występują liczne starorzecza. Ponad 100 hektarów to stawy rybne (m.in. Sieragi).

Budowa geologiczna to warstwy iłów krakowieckich stanowiące podłoże. Wyżej leży glina zwałowa z okresu zlodowacenia południowo - polskiego.

Warunki klimatyczne są spowodowane położeniem w nidziańskiej poddzielnicy leśnoklimatycznej /dzielnica częstochowsko-kielecka/. Średnia temperatura od kwietnia do września przekracza tu + 14,5°C, a średnia suma opadów w tym okresie wynosi nieco poniżej 400 mm zaś roczna niespełna 600 mm.

Podstawowe zasoby kopalin to zasobne złoża surowców skalnych: piaski budowlane i drogowe, pospółki, żwiry, glina zwałowa, mady, niektóre partie iłów krakowieckich.

Przeważają gleby o niskiej bonitacji. Występują tu gleby wykształcone z utworów glacialnych oraz fluwioglacjalnych (gleby lekkie), oraz mady piaszczyste i piaski rzeczne. Znajdują się tu również gleby bielcowe wytworzone z piasków i żwirów luźnych, słabo gliniastych i gliniastych. Grunty orne stanowią połowę powierzchni gminy, łąki i pastwiska 15 %

Prawie 19% powierzchni gminy zajmują lasy, z przewagą drzewostanu sosnowego. Lasy w gminie rozmieszczone są nieregularnie, zajmują tereny o najniższych klasach bonitacyjnych, ogółem ich powierzchnia wynosi 1417 ha, Przeważają lasy liściaste i mieszane. Średni wiek drzewostanów 30-60 lat.

Świat zwierzęcy: rolnictwo i słabe zalesienie powodują, iż nie ma różnorodności pogłowia zwierzyny płowej. W lasach występują sarny i dziki, spotyka się łosie, w 1988 roku znaleziono ślady wilków. Ponadto występują zające, kuropatwy, przepiórki i bażanty. Lasy zamieszkiwane są przez owadożerne ptaki śpiewające (szpaki, drozdy), krukowate (gawrony, kawki, wrony), ponadto sroki i bociany. Nad rzekami żyją kaczki i czajki. W 1999 roku zaobserwowano powrót bobrów (przy ujściu Czarnej do Wisły).

Niecka Połaniecka opada 30-metrowym stopniem w kierunku wschodnim, zaś w okolicy Połańca i Winnicy Wisła tworzy malowniczy przełom.

Cała jednostka administracyjna zajmuje 7 492 hektary, zaś na miasto przypada 1 741 ha. Zamieszkuje tu 12 200 osób, a w samym Połańcu 8 200 osób. W skład miasta i gminy wchodzi: miasto Połaniec i 17 wsi sołeckich (Brzozowa, Kamieniec, Kraśnik, Łęg-Zawada, Maśnik, Okrągła-Luszyca, Rudniki, Ruszcza, Ruszcza Kępa, Rybitwy, Tursko Małe, Tursko Małe Kolonia, Winnica, Wymysłów, Dzieci Nowe, Dzieci Stare, Zrębin). Połaniec znajduje się obecnie w województwie świętokrzyskim, w powiecie staszowskim. Od wschodu gmina graniczy z gminami Gawłuszowice i Borowa z powiatu mieleckiego, województwa podkarpackiego. Od północy z gminą Osiek, od zachodu z gminą Rytwiany, od południa z gminą Łubnice, wszystkie wchodzące w skład powiatu staszowskiego.

Zarys historyczny

Pradzieje

Ziemia nadwiślańska była terenem osadnictwa już w starszej epoce kamienia (paleolicie). Decydowały o tym głównie sprzyjające warunki naturalne (rzeka zasobna w ryby, dostarczająca życiodajnej wody, chroniąca przed wrogiem, bliskość obfitującej w zwierzynę puszczy, stosunkowo łagodny klimat, mnogość miejsc na piaszczystych wydmach, nadających się do zakładania osad).

Ale pierwsi ludzie, którzy pojawili się na tym terenie, nie prowadzili osiadłego trybu życia. Rejon Połańca miał szczęście do badań archeologicznych. Podjęto je, na dużą skalę, w związku z budową elektrowni, a dostarczyły niezwykle bogatego materiału.

W ramach tych prac przebadano m.in. wielokulturowe stanowisko w Łęgu. Wykopaliska podjęto po raz drugi w 1991 roku, przy okazji budowy oczyszczalni ścieków. Najstarsza faza osadnicza wiąże się z mezolityczną kulturą janisławską.

Po okresie wędrówek ludów (IV - VII wiek n.e.), bardzo słabo udokumentowanych znaleziskami, wkraczamy we wczesne średniowiecze, a więc w czasy, gdy nad Wisłą, w okolicach dzisiejszego Połańca, pojawiła się pierwsza, starostłowańska osada.

Dzieje Połańca

Początki Połańca sięgają wczesnego średniowiecza. Podczas badań archeologicznych w Łęgu, w miejscu gdzie dziś znajduje się oczyszczalnia ścieków, odkryto osadę słowiańską datowaną na VI - VII wiek. Luźne znaleziska z tego okresu, głównie ceramika, znane są także z kilku innych punktów miasta. Nie ma natomiast żadnych śladów istnienia w tym rejonie osadnictwa w okresie od VII do X wieku. Fakt ten nie stanowi zaskoczenia, gdyż z podobną luką w ciągłości osadniczej mamy do czynienia na obszarze całej Małopolski.

Prawdopodobnie w początkach XI wieku posadowiono gród w Winnicy, w meandrze Czarnej, przy ujściu tej rzeki do Wisły. Na podstawie przeprowadzonych badań oraz w oparciu o analogie z wczesnośredniowiecznymi grodziskami Małopolski, lepiej zachowanymi, można w zarysach odtworzyć wygląd tego obiektu. Otóż gród był niewielki, o czym przesądzały warunki terenowe. Średnica międzywała wynosiła około 100 metrów, a wysokość ziemnych wałów dochodziła do 10 metrów. W jego obrębie znajdowały się obiekty mieszkalne półziemianki kryte słomą. W części centralnej znajdował się „zamek” kasztelana, budowla naziemna, drewniana o solidnej konstrukcji, stanowiąca w razie sforsowania wałów przez nieprzyjaciela, ostatni punkt oporu obrońców grodu. Liczne groty strzał, znalezione na majdanie świadczą, że stoczono tu bitwę, podczas której zapewne doszło do zdobycia i zniszczenia grodu. U stóp wałów powstała niewielka osada o służebnym wobec grodu charakterze. Materiał archeologiczny pozwala na ustalenie czasu użytkowania grodu na XI - XIII wiek. Niestety, podczas budowy wałów przeciwpowodziowych w latach międzywojennych, naruszona została stratygrafia warstw kulturowych, co uniemożliwiło dokładniejsze datowanie obiektu. Jest wysoce prawdopodobne, że tu właśnie znajdowała się siedziba kasztelana.

Nie oznacza to jednak, że Winnica była najstarszym terenem osadniczym w Połańcu.

Niespełna kilometr od tego miejsca, na skarpie wiślanej zwanej Winną Górą, odsłonięto kolejne osady wczesnośredniowieczne. Na podstawie materiału ceramicznego, pierwszą z nich można datować na X-XI wiek, zaś drugą (na kulminacji skarpy) na XII-XIII wiek.

W obniżeniu terenu, tuż nad brzegiem Czarnej występują również relikty osadnictwa wczesnośredniowiecznego (XII - XIII wiek). Jak można sądzić z zapisu Jana Długosza: „*miasto Połaniec było kiedyś położone na górze, naprzeciwko Wisły...*”, miejscem najstarszej lokalizacji Połańca była Winną Góra.

Po wielkiej powodzi, która zniszczyła niżej położoną część miasta, Kazimierz Wielki przeniósł około 1350r. Połaniec na nowe miejsce, w rejon gdzie znajduje się obecnie rynek.

Jan Długosz, zapewne w oparciu o dokument z 1191 roku dotyczący poświęcenia kolegiaty w Sandomierzu, wspomina też o drewnianym kościółku pod wezwaniem św. Katarzyny. Powstał on, wraz z pierwszym miastem, na Winnej Górze. Rok 1191 przyjmuje się jako umowną datę narodzin Połańca.

Metryka doprawdy imponująca.

Wspomniany kościół św. Katarzyny, po przeniesieniu miasta w dolinę Czarnej, utracił pierwotne znaczenie i był użytkowany jako kaplica. Ten, najstarszy obiekt w Połańcu, dotrwał aż do 1786 roku, kiedy to już niemal jako ruina, został rozebrany.

Kolejna wzmianka, pośrednio dotycząca Połańca, pochodzi z 1224 roku. W dokumencie wystawionym przez księcia Leszka Białego pojawia się nazwisko Mirosława herbu Lubowła, kasztelana połanieckiego.

W 1241 roku Połaniec złupili i spalili Tatarzy. W pobliżu miasta na terenie dzisiejszej wsi Tursko Wielkie, doszło do krwawej i niesłychanie dramatycznej bitwy rycerstwa polskiego z Tatarami. Według Długosza, Polacy zdobyli obóz tatarski, zadali najeźdźcom ciężkie straty i zmusili ich do ucieczki. Zamiast jednak ścigać nieprzyjaciela i zwycięsko zakończyć bitwę, zajęli się grabieniem łupów w taborach. Tatarzy uporządkowali szyki i przystąpili do kontrataku. Wygrana bitwa zmieniła się w klęskę, ale mocno przetrzebione zagony tatarskie, po kolejnej bitwie, pod Chmielnikiem wycofały się na Ruś Kijowską. W 1246 roku kasztelanem połanieckim był Dzierżysław herbu Rawita. Źródła podają nazwiska kilkudziesięciu kasztelanów, m.in. Marka Markowica herbu Świeboda, Andrzeja Tęczyńskiego herbu Topór, Krzysztofa Głowę (założyciela renesansowego miasta Głogów koło Rzeszowa), Stanisława Zaklikę herbu Topór, Jana Skotnickiego herbu Bogoria.

Jan Zamojski, kanclerz i hetman, żyjąc z Janem Kochanowskim przyjaźni, chciał go widzieć na wysokim stanowisku, i u króla wystarał dla niego kasztelanią połaniecką. Kochanowski odrzucił propozycję, mówiąc żartobliwie, że nie chce, aby kasztelan roztrwonił to, co Kochanowski zapracuje. Ostatnim kasztelanem połanieckim i jednocześnie senatorem Królestwa Polskiego był Pius Kiciński (zm. w 1828r). Z 1264 roku pochodzi dokument, datowany na 18 lipca, wydany przez Bolesława Wstydliwego, dotyczący nadania w dziedziczenie wójtostwa w mieście Połańcu Mikołajowi synowi Bartłomieja. To jedyne, zachowane w źródłach, potwierdzenie lokacji miasta. Dokumentu tego nie można jednak utożsamiać z przywilejem lokacyjnym, a jedynie z „przypomnieniem” faktu, który miał miejsce kilkanaście (?) lat wcześniej. Możliwe, że dzieło organizowania miasta powierzono wójtowi Bartłomiejowi, ale nie zdołał on doprowadzić go do końca, gdyż przeszkodziły temu najazdy tatarskie.

Zaszła zatem konieczność powtórnej lokacji. Tego rodzaju przypadki nie były w Małopolsce odosobnione. Zdarzało się zakładanie miast „na raty”, dwu lub nawet trzykrotne, bądź z powodu zniszczeń wojennych, bądź też braku odpowiednich środków. Z tego też względu rok 1264 przyjmować należy wyłącznie jako umowną datę lokacji Połańca, mając jednak świadomość, że miasto jest starsze.

Oto fragment, wydane w Osieku przywileju: *„W imię Pana amen. Pociąga wszystko za sobą i unosi przemijający (volubile) czas i dlatego, aby wszyscy tak obecnie żyjący jak i potomni oglądający ten przywilej wiedzieli i oznajmujemy nim, że my Bolesław z Bożej Łaski książę Krakowa i Sandomierza widząc i oceniając bardzo liczne dowody wierności i wiernej służby Mikołaja syna Bartka, niegdyś wójta z Połańca, które nam wyświadczał bezinteresownie (gratuite), chlubnie często i wielokrotnie dajemy i ofiarujemy jemu i wszystkim jego potomnym wymienione wójtostwo, tak jak je dotychczas posiadał ojciec, to jest aby posiadał je na mocy prawa dziedziczenia wieczyście,*

ze wszystkimi również korzyściami i przynależnościami, które odnoszą się do rzeczno miasta Polaniecz a to z łąkami, pastwiskami, pasiekami, lasami, wodami, z całym prawem polowania na bobry a na zgodzie z prawem noworynkowego miasta tym obecnym przywilejem, wznawiając jednak go w ten sposób, aby z każdego łanu była płacony dla nas co roku jeden ferton w srebrnej monecie obiegowej na święto Świętego Marcina; ze stołów zaś piekarzy, od jatek mięsnych, od stołów szewców, od dworów aby płacono połowę skojca corocznie w tym samym czasie i do tego podatku Mikołaj nasz wójt i jego potomni spadkobiercy powinien otrzymywać zawsze jedną trzecią. Dla tegoż wójta Mikołaja wydzielamy cztery łany wolne, które tenże nasz wójt i jego potomstwo będzie posiadał na mocy prawa dziedzicznego wolno (bez opłat), w spokojnym posiadaniu. Dajemy także i darujemy rzeczonemu naszemu wójtowi i jego potomnym nieograniczoną możliwość budowania, urządzenia i konstruowania młyna na rzece zwanej pospolicie Czarna i w liczbie takiej w jakiej by mógł i chciał, taką będzie miał zawsze możliwość i z takim warunkiem naszej darowizny którego nikomu innemu nie udostępniamy, to znaczy, że nikt inny przeciw niemu i jego woli nie ma prawa ośmielić się stawiać i budować drugiego innego młyna, ponieważ byłoby to działaniem na jego szkodę. Pozwalamy także i wieczyście nadajemy wymienionemu wiernemu wójtowi naszemu i jego potomnym na mocy tego naszego zezwolenia wolność budowania zapór (clausulas) na rzece Wiśle, która przepływa przy wymienionym mieście w takiej ilości w jakiejby tylko zechciał i mógł, ma prawo łowienia w tejże rzece Wiśle siecią (sagena) w takim zasięgu, jakim należy do terenu tego miasta. W wykonaniu tych wszystkich czynności nasz wójt będzie miał nieograniczoną wolność.

Wymienionemu naszemu wójtowi i jego współobywatelom dodajemy także nasz las na Szczece (in Szczeka) dla pastwisk i tamże bór dla budowy domów. Również dajemy i darowujemy wójtowi naszemu i jego potomnym i innym obywatelom tego naszego miasta wyżej wymienionego, taką wolność im wszystkim, na mocy tej naszej łaski, że sprzedający ze swoimi towarami ilekroć będą przejeżdżali przez całe nasze dziedzictwo tak jak jest rozległe i przez całe terytorium naszego księstwa i nie tylko przez teren ziemi lecz przez wodę na statkach, z solą lub z jakimkolwiek innymi towarami poniżej biegu rzeki przechodząc tych wszystkich czynimy wieczyście wolny i od płacenia podatków (telonearia) i od podatków wodnych (aquataria).

Z naszej wyjątkowej łaski jeszcze to im dajemy, że jeśli by wypadła im konieczność lub potrzeba iść w kierunku Rusi z materiałami (cum pannis = sukno) może z towarami lub z jakimkolwiek tego rodzaju towarami mogą iść drogą taką, która wydawałaby się im prostsza z naszego miasta Polanecz bez przeszkód i bez płacenia opłat na naszą korzyść i zupełnie będą mogli przejść bezpiecznie.

Postanawiamy ponadto i chcemy, aby to było przestrzegane, że gdyby z jakiegoś przypadku w tymże mieście po zabiciu człowieka ktoś uciekł od rąk obywateli, jeśliby chciał przebłągać za winę powinno być wzięte od niego zadośćuczynienie w wysokości 10 grzywien srebra monety obiegowej. Jeśliby zaś został schwytyany głowa za głowę winna być wzięta (wzięta = tollatur), lub jeśli byłaby taka wola księcia i obywateli może być wzięta opłata w wysokości odpowiedniej za ścięcie. Z wszystkich tych dochodów nasz wójt ma prawo pobierania jednej trzeciej części, zachowując w całości dla nas dwie trzecie.

Aby zaś temu naszemu nadaniu nikt później nie mógł się lekkomyślnie sprzeciwiać nasz ten przywilej nakazaliśmy potwierdzić wagą naszej pieczęci”.

Do końca XIII wieku w źródłach historycznych znaleźć można parę zaledwie wzmianek o Połańcu. Z dokumentu, wystawionego w 1285 roku dowiadujemy się, że książę Leszek Czarny wyłączył wieś Kęmbów spod jurysdykcji grodu połanieckiego.

Wiek XIV przyniósł istotne zmiany w sytuacji Połańca. W 1321 roku Władysław Łokietek, dokumentem wydanym w Sandomierzu, rozszerzył przywileje wójta połanieckiego, zezwalając mu m.in. na lokowanie wsi na prawie niemieckim. W oparciu o ten akt wójt Maciej założył wieś Rudniki.

Także z 1321 roku pochodzi nazwisko pierwszego, znanego proboszcza połanieckiego - Teodoryka. W połowie XIV wieku do połanieckiej parafii należały wsie po obydwu stronach Wisły. Na prawym brzegu Wisły były to: Borowa, Breń Osuchowski, Brzezówka, Czermin, Glinki, Gliny Małe, Gliny Wielkie, Łysaków, Łysakówek, Mieszkowa, Miłoniny, Otałęż, Pławo, Wilkowyje, Wola Otałęska, Wolica koło Czermina, Ziempińów, Ziempińówek. W XV wieku w lewobrzeżnej części parafii połanieckiej znajdowały się wsie: Brzozowa, Kłoda, Luszycza, Okrągła, Ruda, Rudniki, Ruszcza, Rybitwy, Szczeka, Tursko Małe, Zawada, Zdzieci oraz miasto Połaniec.

W 1340 roku Połaniec liczył około 400 mieszkańców, a w połowie tego wieku, po kataklizmie spowodowanym wezbraniem Wisły, miasto zostało przeniesione przez Kazimierza Wielkiego w obecne miejsce, gdzie miało znacznie lepsze warunki rozwoju. Dziedziczne wójtostwo w Połańcu przestało istnieć za czasów panowania Władysława Jagiełły, kiedy to miasto włączono do posiadłości królewskich.

Zmiany lokalizacji Połańca miały ogromny wpływ na jego rozwój i pozycję w gronie miast małopolskich. Połaniec bardzo wczesnie otrzymał prawa miejskie, położony był ponadto przy ważnym szlaku handlowym, wiódł tędy królewski trakt z Krakowa do Sandomierza, a także droga wodna spławną Wisłą. Warunki rozwoju wręcz wymarzone.

A jednak nie zostały one, przynajmniej do połowy XIV wieku, w pełni wykorzystane. Pierwsza lokacja nie powiodła się ze względu na spustoszenia regionu dokonane przez Tatarów. Następnie, już zagospodarowane i rozwijające się miasto Tatarzy spalili. Po odbudowie i umocnieniu ekonomicznym, klęska powodzi zmusiła do przeniesienia Połańca na nowe miejsce. Swoją drogą, zła lokalizacja, to zjawisko dość rzadkie. Z reguły bardzo starannie wybierano teren, na którym zamierzano założyć miasto. Uwzględniano warunki naturalne, obronne, komunikacyjne itp. Błędy przy lokowaniu Połańca srodze się zemściły.

W czasie, gdy rozpoczynał swoją egzystencję w dolinie Czarnej, sąsiednie ośrodki były już zaawansowane w rozwoju, opanowały lokalny handel, rzemiosło, zyskały znaczenie polityczne (Nowy Korczyn, Osiek). Połaniec musiał mozolnie odrabiać zaległości.

W XV wieku Połaniec liczył około 180 domów i blisko 1000 mieszkańców. Istniał tu dwór należący do króla, zarządzany przez stanowniczego a zadaniem urzędników było zapewnienie noclegu i wyżywienia dla podróżującego monarchy lub jego dostojników. Dwór położony był w rejonie dzisiejszej ulicy Zrębińskiej. Zabudowa miasta, skupiona wokół rynku była łącznie z ratuszem i kościołem, drewniana. Połaniec posiadał dwa punkty celne: przy moście na Czarnej oraz obok przeprawy przez Wisłę. W przeciwieństwie do niektórych, ważnych strategicznie miast w Małopolsce, Połaniec nie posiadał murów obronnych, ani nawet umocnień ziemnych. Ochronę przed najazdami stanowić miały warunki naturalne: rozlewiska rzek, bagna, moczary, które nie zawsze jednak powstrzymywały najeźdźców.

Niewiele wiemy o rzemiośle połanieckim w XV wieku. Dokumenty wspominają o młynie wodnym na Czarnej, a zatem musiała istnieć profesja młynarska. Połowami w Wiśle trudnili się rybacy, działali też rzeźnicy, szewcy, stolarze, bednarze, kołodzieje, kowale, sukiennicy produkując głównie na zaopatrzenie mieszczan i ludności okolicznych wsi.

W 1442 roku król Władysław Warneńczyk, gromadząc środki na wyprawę przeciwko Turkom, pożyczycy od Dersława Jastrzębca, właściciela latyfundium rytwiańskiego, 4320 złotych polskich pod zastaw starostwa sandomierskiego, tudzież samego Sandomierza, Osieka i Połańca z okolicznymi wsiami. Dwa lata

później król zginął pod Warną i pożyczki nie spłacił. Spadkobierca Derśława, Jan zrzekł się sumy zastawnej w 1478 roku, na sejmie w Piotrkowie, wybawiając Kazimierza Jagiellończyka z poważnych kłopotów finansowych.

Ale w 1484 roku król ofiarował Połaniec Annie, wdowie po Janie Rytwiańskim. W rękach dziedziców Rytwian miasto pozostawało do początków XVI wieku, kiedy to zostało wykupione przez Zygmunta Starego. Przeszło pół wieku przynależności do dóbr rytwiańskich nie było dla Połańca pomyślnym okresem. Właściciele starali się osiągnąć jak największe zyski nie troszcząc się zbytnio o gospodarkę i wygląd miasta. Obciążony nadmiernymi powinnościami Połaniec nie mógł się rozwijać tak dynamicznie jak wówczas, gdy należał do króla.

Na domiar złego nie omijały go najazdy i klęski elementarne. W 1500 i 1502 roku Tatarzy najechali Małopolskę. Spustoszyli i ograbili Ziemię Sandomierską, wielu mieszkańców wzięli w jasyr. Brak przekazów nie pozwala stwierdzić jednoznacznie, czy ucierpiał również Połaniec, choć wydaje się to wielce prawdopodobne zważywszy, iż nie posiadał umocnień obronnych. W 1507 roku orda tatarska dotarła do Połańca, spaliła i ograbiła miasto, uprowadziła grupę kobiet i dzieci. Dramat ten zbiegł się z pożarem ocalałych w czasie najazdu zabudowań. W tej sytuacji król Zygmunt Stary, pragnąc pomóc mieszczanom w odbudowie domów, obniżył im podatki, zaś pogorzalców zwolnił od nich na osiem lat. Ustanowił też targi cotygodniowe (w każdy poniedziałek) i trzy jarmarki w roku: na Zielone Świątki, św. Małgorzatę (13 lipca) oraz św. Katarzynę (25 listopada). Potwierdził także nadane Połańcowi prawa miejskie. W 1514 roku król wyłączył mieszczan z jurysdykcji sądu grodzkiego w Sandomierzu. Odtąd uprawnienia sądownicze należały do magistratu, a od wyroków można się było odwoływać do sądu królewskiego.

Ledwie miasto zdołało się podnieść ze zniszczeń, pożar w 1526 roku pochłonął jedną trzecią zabudowy, co spowodowało kolejne uwolnienie również na osiem lat, z płacenia podatków.

W drugiej połowie XVI wieku następuje ożywienie gospodarcze Połańca. W 1550 roku hetman Jan Tarnowski ufundował nowy ratusz. Dużego znaczenia nabrała żegluga po Wiśle. Spławiano nią głównie zboże i drewno udział Połańca we flisactwie był znaczący. Kupcy z tego miasta handlowali solą, sukmem, bydłem, a także popiołem drzewnym, wykorzystywanym do produkcji prochu strzelniczego i tekstyliów. W jednym tylko, 1537 roku, do komory celnej we Wrocławiu dostarczono 510 łasztów popiołu z Połańca, ekspediowanego do Europy Zachodniej. W 1582 roku przez komory celne w Brzegu i Świdnicy przepędzono 823 woły z Połańca, podczas gdy z Krakowa tylko 520.

Nad brzegiem Wisły na terenie dzisiejszej Winnicy istniało kilka spichrzów, gdzie gromadzono zboże przed spławem do Gdańska.

W 1562 roku wielki pożar zniszczył 154 domy w mieście (na 287 istniejących). Wzorem swych poprzedników król Zygmunt August zawiesił pobieranie podatków na osiem lat. Z lustracji dóbr przeprowadzonej w latach 1564 - 1565 wynika, że przy ujściu rzeki Wschodniej do Czarnej znajdował się folwark, do którego należały Brzozowa i Zdzieci. Hodowano w nim krowy, konie, świnie, gęsi, kury i pawie. Obok folwarku stał młyn wodny. Młyn i obie, wspomniane wsie podlegały władzy starosty sandomierskiego. Podobnie jak w niektórych innych rejonach Małopolski, starosta nadmiernie obciążał poddanych, przede wszystkim darmową pracą w lesie. W 1583 roku chłopi z Brzozowej i Zdzieci wnieśli skargę do króla na starostę Andrzeja Firleja. Stefan Batory zredukował wymiar świadczeń specjalnym zarządzeniem.

Po wspomnianym pożarze Połaniec odbudował się dość szybko i wkroczył w okres najpomyślniejszego rozwoju w swoich dziejach. W 1588 roku w mieście było 284 domy, 30 ogrodów, 6 folwarków, 9 jatek, łaźnia, młyn. Działalność prowadziło 121 rzemieślników. Dochody niemal dwukrotnie przewyższały płacone podatki. W 1594 roku król Zygmunt III Waza nadał Połańcowi przywilej organizowania dodatkowego jarmarku na św. Jadwigę.

W 1602 roku lustracja miasta wykazała obecność 322 domów, 38 ogrodów i 26 folwarków, 2 młynów, 14 jatek rzeźniczych i 24 małych gorzelni produkujących wódkę. Na początku XVII wieku utworzono dekanat połaniecki. W jego skład wchodziło 16 parafii. Miasto liczyło wówczas około 2 tys. mieszkańców. M. Bogucka i H. Samsonowicz („*Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*”) zaliczają Połaniec, ze względu na liczbę ludności, do II grupy (kategorii) miast małopolskich (podobnie jak Tarnów, Nowy Korczyn, Opatów, Szydłów). Natomiast, przyjmując kryterium znaczenia handlowego do III grupy. A zatem znajdował Połaniec w owym czasie, może nie czołowe, ale ważne miejsce wśród małopolskich ośrodków miejskich.

Połaniec, ze względu na swe położenie i rolę, jaka odgrywał w Ziemi Sandomierskiej, odwiedzali dostojnicy dworscy, a nawet koronowane głowy. W 1374 roku była tu siostra Kazimierza Wielkiego, Elżbieta, matka Ludwika Węgierskiego. W 1389 roku jedną noc spędziła w mieście królowa Jadwiga. Co najmniej sześciokrotnie przebywał w połanieckim dworze Zygmunt Stary, sam i z królową Boną. W 1545 roku przejeżdżał przez Połaniec Zygmunt August w towarzystwie hetmana Jana Tarnowskiego.

Zapewne wizyt takich było więcej, choć nie odnotowano ich w dokumentach.

Przy kościele parafialnym istnieją dwa Bractwa religijne - pisze ks. Jan Wiśniewski:

Bractwo Literackie pod tytułem św. Anny, założone w roku 1490 w dniu 11 maja przez dyplom erekcyjny wydany w Krakowie przez Fryderyka, królewicza polskiego, kardynała Rzymskiej Stolicy, Prymasa, Arcybiskupa Gnieźnieńskiego. „Członkowie bractwa Literackiego byli obowiązani śpiewać na chórze muzycznym w kościele podczas sumy w niedzielę i dnie uroczyste, który to obowiązek literaci połanieccy spełniają, a prócz tego trudnią się wyrobem światła woskowego do nabożeństwa w kościele niezbędnego”. Bractwo Różańcowe, założone było w roku 1629, a przez Marcina Szyszkowskiego, biskupa krakowskiego. Ks. Ks. Jan Wiśniewski: „Bractwo Różańcowe miało pierwotkowo ołtarz swój na środku kościoła pod słupem, na którym leży poprzeczna wielka belka przez szerokość całego kościoła, lecz gdy Stanisław Szembek, chorąży sandomierski, ufundował przy kościele murowaną kaplicę Najświętszej Maryi Panny do tejże kaplicy Bractwo Różańcowe przeniesione zostało i dotąd tam istnieje. Rok fundacji tejże kaplicy jest mi dotąd niewiadomy. Bractwo Różańcowe, odśpiewuje w kościele Różaniec w niedzielę i święta przed sumą i nieszporami nadto z Literatami posługuje w kościele przy pogrzebach i trudni się wyrobem światła woskowego, za które Literaci biorą dwie części, a Różaniec część trzecią dochodu będącego pod kontrolą i kluczem ks. wikariusza zastępcy proboszcza, a który to dochód jest używany na potrzeby Bractwa gdyż fundusze jego z powodu niewypłacalności gospodarzy posiadających grunta, na których legowane są brackie obligi, tak są szczupłe, że zaledwie dochód na zaspokojenie długów za wosk kupowany wystarczyć może. Abominantio desolationis stans in floreutibus guondam confraternitatibus”.

Spokojny, w miarę dostatni okres w historii Połańca został dramatycznie przerwany w 1606 roku. W rezultacie konfliktu między królem Zygmuntem III Wazą i częścią magnatów, doszło do wybuchu słynnego rokoszu Zebrzydowskiego. Rokoszanie stanęli pod Koprzywnicą, król z wiernymi oddziałami w Wiślicy. Próby uśmierzania buntu, w drodze negocjacji nie przyniosły powodzenia. Król zdecydował się użyć siły dla przywrócenia porządku. Tymczasem uczestnicy rokoszu rozpoczęli grabież folwarków, miast i wsi, przede wszystkim królewskich. Ofiarą padły także Połaniec, Brzozowa i Zdzieci. Wprawdzie ostatecznie, na wieść o nadciągających wojskach Zygmunta, buntownicy w większości rozpiechli się, a pozostałych rozbito w bitwie pod Guzowem, jednak dokonali wcześniej straszliwego spustoszenia posiadłości królewskich.

W zarządzanej przez Zygmunta III Wazę lustracji szkód zapisano:

„...miasto Połaniec, szkody, które bardzo wielkie mają od żołnierzy przez nas wezwani i one na piśmie pod przysięgą z pieczęcią miasta podali. Wzięto w tym mieście 2388 kóp zboża wszelakiego, 632 korce zboża młóconego, 252 wołów i bydła pospolitego, 64 owiec, 263 wieprzów i świń pospolitych, 113 brogów siana. Pszczoł wszystkich, z których jedne wydarto, drugie podpalono, pniów 125. Pieniądzy za rozmaite szkody i gotowych, których jest większa część 1723 zł, polskie i 26 groszy. Komory, skrzynie połupani i wszystko co w domu mieli pobrano. Ludzi bito i insze despecti czyniono. Folwark połaniecki także sprośnie splądrowany i wniwecz obrócony, zboże wszystko na polu pobrane, końmi zdeptane i spasiono. Zdechło bydło w tym folwarku 30, cieląt 19 wzięto, bydła pospolitego 118, wołów 20, skopów 50, świń pospolitych 122, wieprzów karmionych 12, prosiąt 12 kokoszy 84, kurcząt 60, gęsi 116, kaczek 44, masła fasek 28, serów kóp 20. Spichlerz w tym dworze wylupano i w nim wzięli żyta korcy 30, słoju żytniego 100 korcy, mąki pszennej 30 korcy, ospy jęczmiennej 12 korcy, jagieł 6 korcy, żyta z wymiaru 180 korcy, soli 10 korcy Na zimę nic nie siano. Wszystkie stawy i sadzawki rozkopawszy wylowiono, teraz na zimę nie zastawiono, sieci zabrano...”

Równie wysokie straty zanotowano w Zdzieciach i Brzozowej. W rezultacie grabieży i zniszczeń dokonanych przez rokoszan, w miastach, folwarkach i wsiach królewskich zapanował głód, bowiem magnaci, mimo przyjętych zobowiązań nie wyrównali strat, a skarb państwa był pusty. Rokosz Zebrzydowskiego podkopał ekonomiczne podstawy Połańca.

W 1607 roku powstał w mieście szpital ubogich. Przy szpitalu znajdował się kościółek św. Ducha erygowany decyzją biskupa Piotra Gembickiego w 1651 roku a rozebrany w roku 1778. Jeszcze w 1608 roku, co wykazała lustracja, w Połańcu działało 267 rzemieślników, ale już w 1611 roku ich liczba spadła do 44. Miasto ubożało, do czego przyczyniały się walnie ustawy sejmowe, systematycznie ograniczające prawa mieszczan, na korzyść szlachty.

W 1632 roku Zygmunt III Waza zezwolił przywilejem wydanym 26 marca, na piąty jarmark w Połańcu, w dniu św. Kazimierza (4 marca). W 1648 roku parafia połaniecka liczyła około 5 tys. wiernych. Tego roku nastąpił wylew Wisły, powodując groźną dla miasta i okolic powódź. Dramat powtórzył się w 1650 roku i kolejno w 1652 i 1655 roku. Skutkiem niszczących plony powodzi był głód, a w jego następstwie epidemia cholery w 1656 roku, która pochłonęła wiele ofiar. W 1657 roku Połaniec splądrowały i spaliły oddziały Jerzego II Rakoczego z Siedmiogrodu. Na początku lipca tego roku Stefan Czarniecki, w pogoni za cofającym się Rakoczem, stanął z wojskiem pod Połańcem, nad Wisłą, w miejscu gdzie dawniej znajdował się gród kasztelański. Tu wydał uniwersał do ludności ziemi przemyskiej, wzywający do walki z najeźdźcą.

Po „potopie” i najeździe Rakoczego Połaniec leżał w ruinie. Większość domów spłonęła, miasto opustoszało. Rejestr pogłównego przeprowadzony w powiecie sandomierskim w 1662 roku podaje, że Połaniec liczył zaledwie 556 mieszkańców. W tymże roku nastąpił jeszcze jeden wylew Wisły czyniąc sytuację miasta i okolicznych wiosek wręcz dramatyczną. Potwierdza to lustracja z 1664 roku. Wynika z niej, że w mieście pozostało ledwie 30 rolników, zamarły handel i rzemiosło, nie odbywały się jarmarki, a zarząd miejski pożyczął pieniądze u osób prywatnych, by pokryć niezbędne, pilne wydatki.

W 1673 roku Połaniec wyznaczono jako miejsce zimowania chorągwi pancерnej. Jej utrzymanie było obowiązkiem mieszczan. Zdesperowane władze zrujnowanego Połańca wystosowały list do króla, szczególnie dramatyczny w swej wymowie. Czytamy w nim m.in.:

„My, burmistrz i rajcy, a także wójt połaniecki i ławnicy, cechmistrze z bracią swoją tudzież pospólstwo miasteczka Jego Królewskiej Mości zgodnie, jawnie i dobrowolnie zaznaczamy, że pilną i gwałtowną dobra wspólnego potrzebą, mianowicie na zniesienie długów, winnych różnym osobom, a zaciągnięte przez wszystkie pospólstwo na różne chorągwie, gęsto nazbyt przechodzące, iż na dzień po trzy, cztery chorągwie odprawiać musieliśmy, a także na zapłacenie wydania chleba zimowego trzechletniego terażniejszej chorągwi husarskiej jegomości Pana Wojewody Ruskiego złotych polskich 2300. przeto nie mogąc dla wielkiego ubóstwa ludzi doszczętnie zniszczonych, zapłacić takowych długów, ani też niemogący wynaleźć innych środków w miasteczku Połańcu, w którym przed laty było 400 osad, a teraz zaledwie znajduje się, z najuboższymi 80, przez co do większego ubóstwa i zniszczenia przychodzi miasteczko na skutek wielkich, nieznośnych i ustawicznych ciężarów, poborów i innych wszelkich podatków, które i za umarłych płacić, zatem obawiając się dalszej i większej ruiny, aby się ostatek pospólstwa z miasta nie rozbiegło, zgodnie i jednostajnie wszyscy na plac publiczny zeszedłszy się, zezwoliliśmy na zniesienie poniesionych długów sztukę pastwiska nam odległego pod Rybitwami i Ruszczą leżącego, któreśmy rewindykowali z rąk szlacheckich IMP Parysa Dębickiego wyrokiem sądownym, co nas wiele musiało kosztować, jako też defacto przedaliśmy JP Stanisławowi Parzniewskiemu za sumę 1000 złotych polskich, na co rękami naszymi podpisujemy się i pieczęć przykładamy”.

W miastach Małopolski czynnikiem dynamizującym gospodarkę był element żydowski. Do Połańca Żydzi zaczęli napływać już w XVI wieku i wkrótce stanowili prężną i ekspansywną grupę społeczną. W 1647 roku król Władysław IV zezwolił Żydom na kupowanie placów i domów, posiadanie kramów kupieckich, jatek rzeźniczych, prowadzenie handlu, łącznie z wyszynkiem, produkcję piwa itp. Pozwolił też na budowę synagogi i założenie cmentarza. Żydzi podlegali jurysdykcji starosty, a nie sądu miejskiego. Przywileje te, podobne zresztą jak w innych miastach potwierdzili: Jan Kazimierz w 1652 roku i Jan III Sobieski w 1682 roku. Dzięki nim społeczność żydowska umocniła się i uzyskała w Połańcu duże znaczenie.

Schyłek istnienia Rzeczypospolitej, to jednocześnie pogłębiający się kryzys gospodarczy Połańca. Po wojnach, pożarach i zarazach już się nie zdołał odrodzić. Prawdopodobnie ucierpiał podczas wojny północnej. W 1744 roku liczył około 750 mieszkańców, w tym ponad 100 Żydów. W czasie lustracji naliczono zaledwie 12 koni, 107 wołów, 101 krów. Folwark połaniecki był zdewastowany, jego obiekty chyliły się ku ruinie, z dwóch młynów pozostał jeden. Rzemiosło niemal zanikło, miasteczko przekształciło się w osadę rolniczą. Pierwszy imienny wykaz mieszkańców Rynku pochodzi z 1744 roku i dominują w nim nazwiska żydowskie. Z centralnego punktu Połańca jakim był rynek rozchodziły się wtedy ulice: Kościelna (dzisiaj 11go Listopada), św. Katarzyny (dziś Mielecka), droga do Oleśnicy (dziś ulica Zrębińska), Krakowska, Ruszcza (dziś Ruszczańska), Kirkucka (dziś Partyzantów).

Po zawiązaniu konfederacji barskiej w rejon Połańca wkroczyły oddziały rosyjskie przejmując kontrolę nad przeprawami na Wiśle. Pierwszy rozbiór Polski w 1772 roku odciął Połaniec od tradycyjnych rynków zbytu w Galicji zajętej przez Austriaków. Po drugiej stronie Wisły, naprzeciwko Winnicy, zorganizowano posterunek celny. Wysokie cła na wwożone do Austrii towary, praktycznie sparaliżowały handel. Wyniszczony i zubożały Połaniec stracił znaczenie gospodarcze ustępując wyraźnie miejsca prywatnemu miastu Staszów. Zanim jednak miasto pograżyło się ostatecznie w beznadziei zaborów, przeżyło swoje „pięć minut” w historii Polski. Stało się tak za sprawą insurekcji kościuszkowskiej.

Kościuszko pod Połańcem

24 marca 1794 roku Tadeusz Kościuszko złożył na krakowskim rynku uroczystą przysięgę, że powierzonej mu władzy Naczelnika Najwyższej Siły Zbrojnej użyje jedynie dla obrony granic, odzyskania niepodległości Narodu i ugruntowania wolności. Insurekcja stała się faktem. Wkrótce po jej proklamowaniu, do Połańca przybył VI regiment piechoty pod dowództwem płk Szyrera. Po krótkim postoju, wyruszył w kierunku Krakowa, by następnie wziąć udział w bitwie pod Raławicami. Początkowo powstanie nie spotkało się z szerszym oddźwiękiem na Ziemi Sandomierskiej. Dopiero wkroczenie wojsk Kościuszki na Sandomierszczyznę zmieniło radykalnie nastroje. Z napływających ze wszystkich stron ochotników utworzono II Regiment Grenadierów Krakowskich. 5 maja Tadeusz Kościuszko stanął pod Połańcem. W widłach Wisły i

Czarnej, w terenie dogodnym do obrony założył obóz warowny. Tu zamierzał oczekiwać na przeprawę przez Wisłę korpusu gen. Jana Grochowskiego, by po połączeniu z nim uderzyć na siły gen. Denisowa.

W widłach Wisły i Czarnej, w terenie dogodnym do obrony założył obóz warowny. Tu zamierzał oczekiwać na przeprawę przez Wisłę korpusu gen. Jana Grochowskiego, by po połączeniu z nim uderzyć na siły gen. Denisowa. Denisow tymczasem, zorientowawszy się w planach Kościuszki część swoich oddziałów wysłał w stronę Annapola, gdzie spodziewał się przeprawy Grochowskiego, a z resztą rozpoczął blokadę obozu w Połańcu. Co prawda wojska powstańcze zajmowały bardzo korzystne pozycje, a naturalne walory obronne obozu wydanie poprawiono, budując szańce, palisady i kopiąc rowy, to jednak Kościuszko znalazł się w pułapce. Nie dysponował siłami zdolnymi do przerwania pierścienia blokady, a jego oddziały, odcięte od zaopatrzenia, cierpiały na niedostatek żywności. Dłuższe oblężenie groziło całkowitą klęską. O otwartej bitwie nie mogło być mowy, bowiem przeszło 11 tysiącom dobrze wyszkolonych i uzbrojonych żołnierzy Denisowa, Kościuszko mógł przeciwstawić 7 tysięcy słabo uzbrojonych ludzi, w połowie ochotników i rekrutów, pierwszy raz biorących udział w walce. Czas jednak działał na korzyść Naczelnika, gdyż przewidywane nadejście korpusu Grochowskiego zmieniało układ sił, Denisow wiedział o tym i próbował 12 maja atakować polski obóz. Atak jednak odparto. Dla osłabienia ducha bojowego powstańców, Rosjanie palili i rabowali okoliczne wioski, na oczach bezradnych żołnierzy Kościuszki. 17 maja ponowili atak ale znów bez powodzenia. Tego właśnie dnia, Grochowski sforsował Wisłę i wyszedł na rosyjskie tyły. Denisow, obawiając się okrążenia, śpiesznie wycofał się spod Połańca, pozostawiając dla niepoznaki namioty i część sprzętu.

19 maja doszło do połączenia sił polskich i Kościuszko ruszył w pościg za Denisowem. 5 czerwca dogonił go w rejonie Szczekocin, gdzie doszło do krwawej bitwy. Rosjan, wbrew przewidywaniom naczelnika, wsparli Prusacy, Kościuszko z 12 tysiącami żołnierzy i 29 działami, miał przeciwko sobie 24 tys. żołnierzy i 120 dział. W bitwie zginęło około 2 tys. Polaków. Zdolności dowódcze Kościuszki sprawiły, że jego armia nie poszła w rozsypkę lecz zachowując sprawność bojową, rozpoczęła odwrót do Warszawy.

Dalsze losy insurekcji są powszechnie znane, więc nie ma potrzeby ich przypominać. Powróćmy zatem do tego, co działo się podczas oblężenia obozu w Połańcu. Otóż Kościuszko nie tylko umacniał linie obronne, przyjmował ochotników, szkolił rekrutów i sposobił się do walki. Rozwinął również, a może przede wszystkim ożywioną działalność organizacyjną i polityczną. Wydawał rozliczne odezwy, pisma, rozkazy, wyjaśniał społeczeństwu sens swoich decyzji, apelował o włączenie się do powstania wszystkich Polaków.

Spod jego pióra wyszły m.in.: pismo do Komisji Porządkowej Krakowskiej, odezwa do duchowieństwa różnych wyznań, odezwa do warszawian, pismo do Rady Zastępczej Tymczasowej w Warszawie, pismo do Franciszka Sapięhy, generała artylerii litewskiej, odezwa do obywateli brzeskich i kobryńskich itd. Ale dokumentem najważniejszym, o historycznym znaczeniu, ogłoszonym 7 maja 1794 roku był słynny Uniwersał, nazwany później Połanieckim.

Na mocy Uniwersału chłopci zostali uwolnieni z poddaństwa, otrzymali wolność osobistą. Obniżono im wymiar pańszczyzny, zaś chłopom wstępującym do armii zniesiono ją całkowicie. Uniwersał burzył dotychczasowy porządek społeczny, zapowiadał nową epokę w dziejach wsi, czynił chłopów pełnoprawnymi obywatelami Rzeczypospolitej.

Kościuszko, pomny doświadczeń amerykańskich, wiedział, że powstanie nie ma szans na powodzenie bez udziału całego społeczeństwa, a bitwa pod Racławicami wykazała, że chłop może być dobrym, bitnym żołnierzem. Musi być jednak traktowany na równi z innymi obywatelami Rzeczypospolitej. Uniwersał obudził nadzieje wsi i wywołał silny opór szlachty i arystokracji. Sprawił, że niektórzy przedstawiciele tych warstw społecznych odsunęli się od powstania. Kościuszkę posądzono o chęć wywołania rewolucji na wzór francuski, postanowienia Uniwersału były nagminnie sabotowane.

Gdyby powstanie zakończyło się sukcesem, Kościuszko być może zdołałby wprowadzić w życie zasady zawarte w Uniwersale. Klęska odsunęła na długie lata kwestię uwłaszczenia chłopów. Uniwersał Połaniecki pozostał dla nich symbolem pragnień, które nie mogły się spełnić w rozdzieranej podziałami zewnętrznymi i wewnętrznymi Rzeczypospolitej.

W 200 rocznicę insurekcji w Połańcu otwarto wystawę poświęconą Uniwersałowi i osobie Naczelnika Kościuszki. Wcześniej, w 190 rocznicę powstania zorganizowano Galerię Kościuszkowską. Pamięć o doniosłym w historii miasta wydarzeniu pozostaje nadal żywa, a symbolizuje ją kopiec, znajdujący się w miejscu, gdzie Kościuszko ogłaszał Manifest. Sypanie kopca rozpoczęto w 1917 roku, w setną rocznicę śmierci Naczelnika.

Pod zaborami

Po trzecim rozbiore Polski Połaniec znalazł się w zaborze austriackim, w tzw. Nowej Galicji. Wprawdzie podczas pobytu wojsk Kościuszki i rosyjskich prób zdobycia obozu, zbyt mało ucierpiał, gdyż spłonęło tylko parę domów, to jednak był zrujnowany gospodarczo. Miast upragnionego spokoju i warunków

do rozwoju, przysłyły czasy wyjątkowo trudne. Przez Połaniec odbywały się przemarsze wojsk, a na mocy polecenia urzędu cyrkularnego, mieszkańcy byli zobowiązani do żywienia przechodzących oddziałów. Kasa miejska świeciła pustkami, obiekty publiczne popadły w krańcowe zaniedbanie i ruinę. Mieszkańcy żyli w ubóstwie.

W 1801 roku, dla poprawy stanu finansów miasta zdecydowano się dopuścić Żydów do propinacji, dotąd zastrzeżonej dla obywateli polskich. W zamian mieli oni płacić 96 reńskich rocznie, prócz obowiązkowego „czopowego” należnego rządowi. Płacili też zarówno Żydzi jak i Polacy, specjalny dodatek od produkowanych bądź importowanych trunków.

Jak się zdaje, wytwarzanie wódki i piwa stanowiło jeden z nielicznych, opłacalnych procederów, rzemiosło bowiem przeżywało głęboki kryzys nie znajdując, poza ograniczonym rynkiem lokalnym, zbytu na swoje wyroby.

W okresie wojen napoleońskich Połaniec był nękany stałą niemal obecnością wojsk. Połanieccy rajcowie informowali w wielkiej desperacji: *„W roku 1809 ciągle przechody, rekwizycje wojskowe trwały. Miasto tutejsze, będące przy granicy austriackiej (Połaniec wchodził w skład Księstwa Warszawskiego- przyp. aut.) gdzie tylko Wisła przedziela (...) które to miasto szturmem zdobyte zostało, wielkich klęsk doznawało, więc wszystkie wpływy z obydwu funduszów, na potrzeby wojska, lazarety wydawanymi były, a częstokroć przez wojskowych rekwirujących żywność i innych dostarczeń z kancelarii burmistrz i my uciekać musieliśmy, będąc gnani pałaszem lub pistoletem w rękę a nawet biciem. W takim czasie, w takiej klęsce wiecznej, urzędnicy miejscy i miasto doznawało, trudno było utrzymać porządek w kancelarii i żądać kwitów, gdzie nieprzyjaciel i przyjaciel brał przemocą i na ustne żądanie w moment dostarczone być musiało”*. (K. Warchałowski „Zarys historii Połańca do 1914 roku”).

Po ostatecznej klęsce Napoleona, w 1815 roku, w wyniku Traktatu Wersalskiego, utworzono Królestwo Polskie, namiastkę państwa, znajdującego się pod kuratelą Moskwy. Połaniec znalazł się w jego granicach. Po likwidacji samorządu miejskiego przez władze austriackie, rząd carski nie zamierzał go przywracać. Mianowany przez władze burmistrz miał szerokie uprawnienia, często zresztą nadużywane. Wyjątkową bezwzględnością i chciwością odznaczył się burmistrz Połańca Wincenty Puchacki. Dokonał tylu jaskrawych nadużyć i naruszeń prawa, że w końcu władze, wskutek licznych protestów mieszczan, usunęły go ze stanowiska.

Około 1820 roku Połaniec liczył 1662 mieszkańców, w tym 156 Żydów. Z dawnej, licznej rzeszy rzemieślników, ostało się ledwie 47, najwięcej szewców, garncarzy i krawców. Majątek ziemski miasta skurczył się, większość dóbr została bądź sprzedana, bądź zastawiona. Jedynym, pewnym wpływem do kasy miejskiej były dochody z opłat za zezwolenia na produkcję i sprzedaż wódki i piwa.

W 1820 roku władze dokonały przeglądu sytuacji miast pod względem gospodarczym. Na zapytanie o ocenę przyczyn rozwoju bądź regresu miasta, burmistrz Antoni Widuliński informował: *„Miasto Połaniec przez wiele pożarów ognia, które (...) prawie co rok doświadczane były, w połowie większej upadło”*.

Oczywiście, pożary były bezsprzecznie plagą, nie tylko zresztą Połańca, ale upadek spowodowało wiele innych czynników (przygraniczne położenie, wojny, zarazy, brak warunków do rozwoju przemysłu, itp.).

W 1830 roku Połaniec liczył 1810 mieszkańców. Powstanie listopadowe nie przeszło tu bez echa.

Wzięli w nim udział również mieszkańcy miasta, nazwiska dwóch z nich, nauczycieli, Ludwika Chmielewskiego i Ignacego Górskiego, zachowały się w dokumentach. Czynnie uczestniczył w powstaniu właściciel Ruszczy Roman Rupniewski, oficer, artylerzysta, kawaler Virtuti Militari. Pod koniec 1831 roku do Połańca skierowano oddziały kawalerii rosyjskiej, którego zadaniem było strzeżenie odcinka granicy z Austrią i wyłapywanie zbiegów, uchodzących z Królestwa do Galicji. Po upadku powstania nasilił się proces rusyfikacji. Urzędowe dokumenty, m.in. budżet miasta, sporządzane są wyłącznie w języku rosyjskim, następuje stopniowe scalanie Królestwa z resztą imperium carskiego.

Lata pokoju, które teraz nastąpiły, sprzyjały rozwojowi Połańca. *„Burmistrz połaniecki Ksawery Wścieklica wprowadził w poniedziałki jarmarki na bydło i trzodę, we wtorki na konie. Ponieważ z tego powodu włościanie z bliższych wsi przez 104 dni na rok chodząc na jarmarki, oddawali się próżniactwu i pijaństwu przeto władze najsurowiej nakazały w 1846 r. Burmistrzowi, aby wspomniane targi skasował”*- podaje ks. Jan Wiśniewski.

W ich miejsce wprowadzono, w 1846 roku, targi jednodniowe, odbywające się w każdy czwartek. Następnie liczbę jarmarków ograniczono do sześciu.

W 1861 roku pożar zniszczył część zabudowy Połańca. Po tym nieszczęściu władze zabroniły stawiania wokół rynku domów drewnianych. Wszystkie pierzeje miały mieć budynki murowane. Niestety, zarządzenie to było nagminnie naruszane. Co ciekawe, rosyjska „zwierzchność” nie zlikwidowała cła mostowego na rzecz Czarnej, ustanowionego jeszcze w XV wieku. Opłaty celne, pobierane w oparciu o dawne przywileje królewskie, nadal zasilają kasę miejską. Nie odebrano też Połańcowi prawa propinacji, sięgającego

również czasów królewskich. Jego „modyfikacja” polegała na dodaniu akcyzy. Po wprowadzeniu przez rząd carski monopolu spirytusowego, małe wytwórnie wódek zostały zlikwidowane. Nieco lepsza sytuacja ekonomiczna miasta pozwoliła na podjęcie szeregu prac porządkowych i remontowych m.in. pogłębiono ciągle przepełnione rynsztoki, ułożono chodniki z drewnianych bali, zbudowano pomieszczenie na sprzęt strażacki i wreszcie rozpoczęto remont kościoła św. Marcina, który, wskutek wieloletnich zaniedbań, groził zawaleniem. W 1861 roku kościół otrzymał nową polichromię. Wcześniej wytyczono również miejsce na nowy cmentarz przy dzisiejszej ulicy Osieckiej.

W 1860 roku Połaniec liczył 1974 mieszkańców, w tym 786 Żydów. Hamulcem przyrostu naturalnego były epidemie cholery, powódzie, klęski nieurodzajów, szczególnie dotkliwe w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX stulecia.

Wysiłki władz miejskich, zmierzających do przywrócenia Połańcowi dawnego znaczenia, z góry skazane były na niepowodzenie. Leżące na peryferiach, odcięte od naturalnego zaplecza gospodarczego, nękanie klęskami żywiołowymi miasto, pozbawione było jaśniejszych perspektyw na przyszłość. Stary, ważny w Rzeczypospolitej szlak nadwiślański, praktycznie nie istniał, a ruchliwa niegdyś Wisła straciła znaczenie głównej drogi wodnej kraju. Upadek miasta był nieunikniony, a przyspieszyło go powstanie styczniowe.

Ze skąpych zapisów wiadomo, że w tym, dramatycznym zrywie niepodległościowym uczestniczyli połanieccy mieszczanie, choć trudno powiedzieć ilu ich było. Przez Wisłę, w pobliżu Połańca, przepłynął się z Galicji oddział Andrzeja Łopackiego, wchodzący w skład grupy Dionizego Czachowskiego, bohaterskiego dowódcy powstańczego. Oddział liczył około 260 ochotników, kiepsko uzbrojonych, lecz palących się do walki. Józef Kościeszka Ożegalski tak wspominał ową wyprawę: „... wyruszyliśmy do najbliższego Połańca. Nasi ułani schwytali Żyda kręcącego się nad Wisłą w czasie przeprawy, podejrzewając go o szpiegostwo. Błady jak ściana zarzekł się, że nie jest i nie był szpiegiem, ale wielkim patriotnikiem, żeby zaraz jego Sura z bachorami umarła, jak on jest szpieg, żeby on był szpieg, to by nie był taki głupi, aby go złapali. Mimo to nie został uwolniony spod aresztu, gdyż trzeba było dowodów jego niewinności, a tych on sam dać nie mógł. Może w godzinę weszliśmy do Połańca, gdzie naprzeciw nas wyszli procesjonalnie Żydzi. Witali bardzo życzliwie i wnieśli ogromne kosze maców, gdyż obchodzili swoją Wielkanoc. Powiedzieli, że dragoni rosyjscy stali w Połańcu, ale na wiadomość o nas uciekli stamtąd. Starszyzna żydowska zaświadczyła, że aresztowany Żyd nie jest szpiegiem, czemu też Łopacki uwolnić go kazał, bo wiedział, że Żydzi dla powstania byli bardzo przychylni w Królestwie. Nie zdarzyło się, aby nas szpiegowali, tylko przeciwnie, donosili o każdym ruchu Moskali. Byli naczelnikami narodowymi po małych miasteczkach. Po półgodzinnym odpoczynku opuściliśmy Połaniec, dążąc dalej ku Świętokrzyskim lasom”.

Przytoczona relacja ma dość niezwykłą wymowę. Żydzi, witający entuzjastycznie powstańców i ani słowa o Polakach, mieszkańcach Połańca. Najwyraźniej, zastraszeni i nieufni, nie wierzyli w powodzenie walki zbrojnej z zaborcą. Trzeba było czasu, żeby pojawiła się nadzieja. Ledwie jednak zaświtała, ostatni w XIX wieku zryw zniewolonego narodu został brutalnie zdławiony.

W 1869 roku Połaniec stracił prawa miejskie. Znalazł się w grupie 333 miast Królestwa, zdegradowanych przez władze carskie do rangi wsi. W opinii społecznej posunięcie to traktowano jako zemstę caratu za udział w powstaniu styczniowym.

Tymczasem decyzja miała znaczenie szersze i głównie ekonomiczne podłoże. W opinii gubernatora radomskiego 63 miasta (w tym Połaniec) były miastami „tylko z nazwy”, zdecydowaną większość ich mieszkańców stanowili rolnicy. Miasta te posiadały silnego zaplecza gospodarczego, nie wykazywały symptomów rozwoju.

Według ustalonych przez rząd carski kryteriów, miasto musiało liczyć przynajmniej 3 tys. mieszkańców, a Połaniec miał ich niespełna 2 tysiące. Ukaz carski z 1 czerwca 1869 roku zdegradował Połaniec. Na marginesie tego wydarzenia warto przypomnieć, że szereg miast utraciło swe prawa już w wolnej Polsce, w 1934 roku, podczas reformy administracyjnej. Wtedy również podstawowym kryterium była liczba mieszkańców także 3 tysiące. Miastem przestał być m.in. niezbyt odległy, leżący na prawym brzegu Wisły Szczucin.

Tak więc w 1869 roku Połaniec został siedzibą gminy. W jej skład wchodziły: Brzozowa, Brzyzie, Czarne, Daszyn, Kamieniec, Kępa Glińska, Łęg, Kraśnik, Monki, Podskale, Przychody, Rychterówka, Ruszcza Dolna, Rybitwy, Winnica, Sieragi, Zdzieci, Zielonka, Zrębin i folwark połaniecki. W gminie nie utworzono sądu gminnego, należała do kompetencji sądu w Staszowie.

W 1889 roku Połaniec po raz kolejny padł pastwą ognia. Pożar wybuchł w rynku, a w skutek silnego wiatru przeniósł się na pobliskie ulice. Spłonęły 82 budynki, kościół św. Marcina, apteka, siedziba władz gminy, plebania, biblioteka kościelna. Najcięższą stratą dla kultury było spalenie gotyckiego obrazu Matki Boskiej, pochodzącego z kościoła św. Katarzyny. Spłonęło archiwum kościelne i przechowywane w bibliotece historyczne dokumenty.

W cztery lata później rozpoczęto wznoszenie nowego, murowanego kościoła. Odbudowano też większość zniszczonych domów, ale ponowny pożar w 1903 roku obrócił w perzynę całą niemal ulicę Kościelną (dziś 11 Listopada).

Intensywna rusyfikacja, której widownią była przede wszystkim szkoła, doprowadziła do wybuchu strajków szkolnych w Królestwie. Miały one również miejsce w Połańcu (grudzień 1905 r.) Domagano się nauki w języku polskim, palono rosyjskie podręczniki. Choć strajki niebawem wygasły, władze carskie złagodziły nieco swą politykę i zezwoliły na wprowadzenie języka polskiego na niektóre lekcje.

Adam Bień w swej książce „Bóg wysoko, dom daleko” tak opisuje Połaniec z tego okresu czasu: „*Miasto... Długa ulica od kościoła i mostu do rynku oraz rynek czworokątna wgłębiona niecka, otoczona wiankiem małych bielonych wapnem domków żydowskich na okalających wzgórzach. W każdym domku od rynku sklep. Wszystkie sklepy od zewnątrz, od rynku, od świata ciasne i ubogie. Nie ma wystaw. Nie ma wielkich szyb okiennych. Nic nie ęci, nie drażni przechodnia obrazem bogatego wnętrza. Ale wszystkie sklepy mają głębokie, wieloizbowe zaplecza. Klient lepszy będzie mógł wstąpić do drugiej, trzeciej i dalszych izb i ujrzy przed sobą bogactwo coraz większe, które przedstawi mu Żyd lub Żydówka w obu wypadkach uosobienie ubóstwa. Z żadnej izby zaplecza okno nie wychodzi na ulicę, tylko na podwórko zasłonięte murami. Połaniec, Osiek, Klimontów, Staszów, Koprzywnica to żydowska Ziemia Obiecana, to wyspa szczęśliwości, na której żydowski Naród Wybrany od wieków bytuje wśród morza ciemnych, niebezpiecznych "gojów" i kryje przed nimi skarby, gromadzone przez pokolenia. Każde miasteczko to najpierw pierścień gojów: nieprzeliczone, stłoczone, karłowate, rolno - rzemieślnicze zagrody Polaków oraz ich podszyte nędzą chaty. W środku rynek rodzynek: żydowskie białe domki murowane, żydowskie dobrze prosperujące sklepy i sklepiki żydowskie królestwo handlu. Bo Żyd od wieków jest mistrzem handlu. Obratł sobie ściśle określoną branżę i jego branża to jego pasja. W zakresie swojej branży ma w sklepie, sklepiku, straganie wszystko, co jest i co będzie potrzebne. Gdyby czegoś nie miał, nie byłby Żydem. Zadowoli się zyskiem małym, zyskiem nędznym. Pograży w ubóstwie siebie i rodzinę byle powiększyć obrót i rozmiar swego handlu. Odda towar na kredyt, zaniesie towar do klienta i dla klienta, gotów do wszelkich usług. Polak natomiast szlachcic, inteligent czy chłop to przede wszystkim podszyty szlachetczyzną pan: gardzi handlem, a zysk handlowy, z którego żyły i żyją wielkie narody i państwa, uważa za owoc oszustwa.*

Jeżeli więc Polak, wbrew całej swej naturze, ima się handlu, to tylko po to, żeby jak najrychlej zdobyć fortunę, i znowu stać się panem. U Polaka wszystko jest drogie, a cena nie podlega dyskusji. Polak ma być bogaty dopiero w przyszłości, ale już teraz traktuje klienta wyniosłe i opryskliwe. Nic dziwnego, że w konkurencji z Żydem nie ma szans."

Żydzi mieli w Połańcu synagogę, cheder szkołę początkową, kirkut. Ponadto dominowali w handlu połanieckim i usługach.

W 1913 roku w Połańcu mieszkało 4250 osób, z czego 2180 stanowili Żydzi. Po wybuchu I wojny światowej, w sierpniu 1914 roku do Połańca wkroczyli Austriacy. Już jednak w październiku rejon ten zajęły wojska rosyjskie. Okupacja rosyjska trwała do maja 1915 roku. Po krwawej, przełomowej dla losów frontu galicyjskiego. bitwie pod Gorlicami, Połaniec znalazł się ponownie w rękach austriackich. Wskutek działań wojennych miasto ogromnie ucierpiało. Żołnierze obu walczących stron dokonywali rabunków i gwałtów, konfiskowali żywność, konie i bydło. W Połańcu panował głód, szerzyły się choroby, zbierające obfite żniwo śmierci. Mieszkańcy Połańca służyli w ramiach państw zaborczych walcząc przeciwko sobie. Jeden z nich Bolesław Kubik, młody ułan, kawaler Virtuti Militarii, zginął 13 czerwca 1915 roku w słynnej szarży ułanów II Brygady Legionów, atakując pozycje rosyjskie pod Rokitną.

W atmosferze wielkich nadziei, patriotycznego uniesienia, 15 października 1917 roku, na naturalnym wzniesieniu w pobliżu Wisły, ustawiono drewniany krzyż i rozpoczęto sypanie Kopca Kościuszki. W rok później wojna dobiegała końca, nadeszła upragniona wolność. W wyniku nowego podziału administracyjnego kraju, Połaniec znalazł się w powiecie sandomierskim i w województwie kieleckim.

Lata międzywojenne i okupacja

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości rozpoczyna się w Połańcu tworzenie zrębów nowego życia. W 1919 roku odbyły się wybory do Rady Gminnej. W skład gminy wchodziły: Brzozowa, Zdzieci Stare, Zdzieci Nowe, Rybitwy, Kraśnik, Winnica, Ruszcza, Maśnik, Zrębin, Kamieniec, Łęg oraz 4 folwarki i szereg przysiółków. W 1922 roku liczba mieszkańców Połańca przekroczyła 3,5 tys.

W Połańcu istniało żydowskie Stowarzyszenie, założone 30 kwietnia 1917 roku, pod nazwą Komitet Niesienia Pomocy Biednym Żydom. Stowarzyszenie rozwijało się dobrze i działało intensywnie. W 1921 roku liczyło 130 członków. Zarząd Stowarzyszenia stanowili: rabin Izrael Majer Rapaport, Margules Jakub, Horowicz Szłoma, Kochen Aron.

W okresie międzywojennym Żydzi wchodzili w skład rady gminnej Połańca (Kochen Aron), stanowili też dość aktywną gminę wyznaniową na czele której stał wspomniany rabin Izrael Majer Rapaport.

Miasteczko zaczyna powoli podnosić się z upadku. W 1922 roku założono Kasę Stefczyka, rok wcześniej powstała Ochotnicza Straż Pożarna, dla której w 1931 roku zbudowano remizę. W 1928 roku uruchomiono 7 klasową szkołę, mieszczącą się w kilku budynkach. Istniała też szkoła żydowska.

Podstawą utrzymania ludności było rolnictwo, rzemiosło i drobny handel. Działało kilkanaście warsztatów produkcyjnych i usługowych, m.in. ślusarskie, krawieckie, szewskie, olejarские, 3 restauracje, 6 piekarni i około 30 sklepów. W 1932 roku ułożono bruk na głównej ulicy miasteczka Osieckiej, trzy lata później, nową, trwałą nawierzchnię otrzymała ulica Kościelna (obecnie 11 Listopada). W 1933 roku rozpoczęto budowę wałów przeciwpowodziowych wzdłuż rzeki Czarnej.

W lipcu 1934 roku rejon Połańca i innych gmin nadwiślańskich nawiedziła katastrofalna powódź. Po przerwaniu wałów ochronnych na Wiśle woda zalała Rybitwy, Maśnik, Ruszczę i Przychody. Z brzegów wystąpiła także Czarna, fala powodziowa objęła Zrębin, Kamieniec, Połaniec, Łęg i Brzozową. Zniszczeniu uległy zasiewy, sady i część budynków gospodarczych. W konsekwencji pojawiło się widmo głodu. Rolnikom umorzono podatki, a gmina otrzymała z funduszu zapomogowego 1200 zł na pomoc dla najbardziej dotkniętych żywiołem mieszkańców.

Kłęska ta uzmysłowiła pilną potrzebę przyspieszenia budowy wałów przeciwpowodziowych chroniących przed wylewami Czarnej. W listopadzie 1936 roku, w wyniku intensywnych prac, zakończono budowę wałów po lewej stronie Wisły oraz na odcinku dwóch kilometrów po obu stronach Czarnej. Inwestycja ta oddaliła groźbę powodzi przy każdorazowym przyborze wód Czarnej, zapewniając mieszkańcom poczucie bezpieczeństwa.

Według spisu ludności w 1934 roku w gminie mieszkało 5605 osób, z czego w Połańcu 2818.

W kronice gminy znaleźć można zapiski dotyczące wydarzeń politycznych, gospodarczych, lokalnych uroczystości itp. To wyjątkowo cenny dokument ilustrujący zachodzące przeobrażenia we wszystkich dziedzinach życia.

1 kwietnia 1935 roku Rada Gminy nadała obywatelstwo honorowe marszałkowi Józefowi Piłsudskiemu, a 30 lipca 1937 roku marszałkowi Edwardowi Śmigłemu Rydzowi.

1 kwietnia 1938 roku Zarząd Gminy przejął społeczną bibliotekę im. Adama Mickiewicza, nadając jej status biblioteki gminnej.

W 1934 roku w przemyśle i handlu zatrudnionych było 90 osób. W gminie działało 28 sklepów spożywczych, 2 młyny wodne, 5 sklepów z artykułami przemysłowymi, 6 piekarni, 3 restauracje, 1 warsztat ślusarski.

Około 90 proc. ludności utrzymywało się z rolnictwa, przy czym sytuacja wsi była niezwykle trudna. We wspomnianej kronice napisano: *„Światowe załamanie się koniunktury gospodarczej, trwające od 1928 roku do chwili obecnej (tj. 1934 roku przyp. aut.), wywołało silną w życiu tym depresję również na terenie gminy tutejszej. Silny upadek cen produktów rolnych przy utrzymanych wysokich cenach produkcji przemysłowej, doprowadził rolnika do ruiny”*.

Szansą na rozwój Połańca było powstanie Centralnego Okręgu Przemysłowego. Plany przewidywały budowę trasy drogowej tzw. nadwiślańskiej, Kraków Sandomierz, linii kolejowej, regulację rzeki Czarnej, budowę mostu na Wiśle oraz elektrowni wodnej.

Realizację tych projektów przerwał wybuch II wojny światowej. Powstała natomiast promowa przeprawa przez Wisłę w rejonie Winnicy. Prom stanowił prywatną własność Franciszka Wiącka. Odegrał ważną rolę we wrześniu 1939 roku, umożliwiając wycofanie się za Wisłę części oddziałów Armii „Kraków”.

W pierwszych dniach września 1939 roku wojna ogarnęła Połaniec, 5 września ewakuowano z miasteczka komisariat policji i pocztę, 7 zawieszona została praca Urzędu Gminy. Przez następne dni przez Połaniec i okoliczne wioski przechodziły, wycofujące się pod naporem niemieckim jednostki Armii „Kraków”, a także kolumny uciekinierów z obszarów zajmowanych przez hitlerowców.

W samym Połańcu nie doszło do poważniejszych starć polska linia obrony miała być organizowana po drugiej stronie Wisły, lecz szybkie postępy wroga zniweczyły te plany.

Po klęsce wrześniowej nastąpiła ponura noc okupacji. 1 października 1939 r. władze niemieckie nakazały rozpocząć zajęcia w szkołach, wznowił też działalność Urząd Gminy. Utworzono posterunek policji granatowej jego komendantem został Michał Peksa. Terror okupanta, aresztowania, wysyłki na przymusowe roboty do Rzeszy wywoływały tworzenie się załazków ruchu oporu. Już w 1940 roku powstały zręby zbrojnej organizacji podziemnej, ale Niemcy wpadli na trop konspiratorów, nastąpiły aresztowania i działalność ruchu oporu na pewien czas zamarła. W 1942 roku czwórka mieszkańców Połańca trafiła do Oświęcimia. Były to pierwsze ofiary hitlerowskich rządów.

W październiku 1942 roku rozpoczął się dramat połańceckich Żydów. Według oficjalnych statystyk, przed wybuchem wojny mieszkało ich w Połańcu około 1000. Ale już w pierwszych miesiącach okupacji

zaczęli do miasteczka napływać Żydzi z okolicy, a następnie z różnych stron Polski i obszarów zajętych przez III Rzeszę. Połaniec, położony z dala od uczęszczanych szlaków, pozbawiony komunikacji kolejowej i połączeń drogowych, nie posiadający stałych placówek gestapo i żandarmerii, jawił się jako oaza spokoju i bezpieczeństwa. Ocenia się, że w 1942 roku przebywało tu kilkakrotnie więcej Żydów niż przed wojną, być może nawet 7-8tys.

A oto jak, w relacji Mieczysława Korczaka z Połańca, przebiegała akcja zagłady Żydów 18 - 19 października 1942r.:

„Pewnego dnia, wcześniej rano, zauważyłem niepokój na ulicy. Milicja żydowska ścigała młodych, uciekających Żydów. Okazało się, że przyjechało do Połańca dziewięciu żandarmów w cywilu. Użyli do tej akcji granatowej policji oraz, jakby na ironię, milicji żydowskiej z niestawnego Judenratu. Poprzez milicję żydowską wezwali wszystkich Żydów do wyjścia na plac rynkowy. Rozkazali zabrać im ze sobą tylko niezbędne przedmioty podręczne. Zapowiedzieli, że kto nie wyjdzie, będzie ukarany śmiercią. Wszystkich, którzy wyszli, formowano w dwuszereg. Kazano im stać i czekać, pewnie z pięć godzin. Przeprowadzili selekcję (...) Segregowali Żydów nadających się do transportu, zaś pozostałych rozstrzelali na środku rynku, na oczach zebranych ludzi.

Zabijanych rzucono na stos, tworząc z ciał coś na kształt piramidy. Dopiero w nocy polecono zawieźć zwłoki na cmentarz żydowski (...) Część Niemców poprowadziła piechotą nadających się do transportu ludzi, do odległego o 18 km Staszowa, a tych, którzy nie mogli iść lub udawali, zabijano po drodze. Pozostali Niemcy rozpoczęli rewizję domów żydowskich. Wyciągali ukrytych i odbierali im schowane pieniądze, biżuterię, złoto i dolary. Tych, których znaleźli, zgodnie z zapowiedzią rozstrzelali”.

19 X 1942 rok to był ostatni dzień legalnego przebywania Żydów w Połańcu, po tym dniu do Żydów strzelano. Około 300 osób wywieziono do Staszowa i puszczono do getta. Żydzi sami się zgłaszali do getta. Tylko nieliczni bogaci w ukryci przetrzymali ten ucisk. W listopadzie ze Staszowa wyprowadzili 11 kolumn po 500 po drodze zabijano ustałych i wycieńczonych. Eskortowali ich przeważnie Ukraińcy.

Rabin połaniecki został zamurowany w piwnicy przez swego zięcia, który uciekł do Przeczowa. *„Rabin był w ukryciu z 2 wnuczkami, po paru dniach go wywlekli z ukrycia, był w areszcie, chodzić już nie mógł, 90 lat, wywieziony został do Staszowa”* - zapisuje w kronice parafii św. Marcina ks. Stanisław Zbroja, połaniecki proboszcz.

Nasiliły się prześladowania Polaków. Szczególnym okrucieństwem odznaczał się Andrzej Rezler volkdeutsch, żandarm, wywodzący się z Sielca koło Staszowa. Został zlikwidowany przez partyzantów w marcu 1943 roku.

W kwietniu 1943 roku hitlerowcy rozstrzelali trzech mieszkańców Połańca i dwóch ze Zdzieci. 15 września żandarmi zamordowali 4 mieszkańców Połańca. 8 marca 1944 roku miała miejsce pacyfikacja Połańca, podczas której rozstrzelano kilku mieszkańców. 15 maja Niemcy przeprowadzili w miasteczku obławę. Zatrzymano ponad 100 osób, trzy z nich rozstrzelano. W rejonie Połańca działały ugrupowania ZWZ AK, BCh i przejściowo, NSZ. Szczególną sławę na całej Sandomierszczyźnie zyskali „Jędrusie”, dowodzeni przez Władysława Jasińskiego, a potem przez Józefa Wiącka. Do oddziału tego należało kilku mieszkańców Połańca. „Jędrusie” przeprowadzili szereg akcji wymierzonych w okupanta, m.in. w maju 1943 roku na Urząd Gminy w Połańcu. W marcu 1944 roku rozbili 10 Niemców jadących kolejką wąskotorową. Od września 1943 roku działał, założony w Piórach, oddział BCh „Lotna”, w skład, którego również wchodził mieszkańcy Połańca.

Na terenie miasteczka i gminy prowadzono w czasie okupacji tajne nauczanie w zakresie szkoły podstawowej i gimnazjum. Naukę prowadzili m.in. Michał Jańczuk, Janina Korpanty, Maria Kamińska, Janina i Jan Jasińscy, Władysław Gryzełko, Jan Bień, Władysława Tuźnik i inni. Wojna i okupacja spowodowały w Połańcu wiele ofiar. Są wśród nich żołnierze Września, cywilna ludność pomordowana przez hitlerowców, osoby, które zginęły od bomb i pocisków artyleryjskich, ludzie zmarli na tyfus. Holocaust pochłonął tysiące Żydów.

Po wkroczeniu Armii Radzieckiej na Połaniec spadły nowe represje. W październiku 1944 roku NKWD i UB aresztowały 42 mieszkańców Połańca i okolic. Zostali oni wywiezieni w głąb Rosji. Deportowani trafili do syberyjskich łagrów gdzie wykonywali niewolniczą pracę na rzecz sowieckiego imperium. Większość z nich powróciła do Polski wiosną 1946 roku.

Przez pół roku Połaniec znajdował się na przyczółku baranowsko-sandomierskim w strefie przyfrontowej.

„ 24 listopada nagle wybuchają strzały armatnie i kule rwą się w Połańcu na rynku i na ulicy zabiły troje ludzi. Były to strzały artylerii rosyjskiej z Grabowej. W ogrodzie około wału padły 2 pociski, jeden został niewypał. Boże Narodzenie bardzo smutne trwoga o wysiedlenia grozą, że Połaniec wysiedlą, już wyrzucają z Grabowej, Zdzieci, Zrębina i Kamińca. Wojsko (sowieckie - przyp. Red.) jest bezwzględne, wyrzuca też chorych na mróz i zimno. Rabują wszystko. 24 grudnia stodoła plebańska

wybudowana w 1939 roku padła pod siekierami wojska dla desek i suchego drewna. Razem wartość oceniona wówczas na 300 000 zł.

11 grudnia zrabowano zakrysię, zabrano wszystką bieliznę kościelną, 8 ornatów, 4 kapy, chorągiew Serca Jezusowego. Na ewentualną kradzież byłem przygotowany. Część lepszych rzeczy była schowana. Wszystkie rynnny od strony południowej żołnierze poobrywali do ziemianek na przewody dymne. Żyliśmy pod ciągłą obawą wysiedlenia za Wisłę, tam tłok niestychany. Na Nowy Rok wszystkie wsie koło Połańca miały się wyprowadzić, część ludności wyjeżdżała i wracała, okupując się wódką i czym kto mógł i tak to trwało do 12 stycznia. Tego dnia po gwałtownej strzelaninie od 4 do 5 cisza i wojska poszły naprzód. Lawina ruszyła. Skończyła się udręka i ciasnota. Ludność zaczęła odpływać do swych często zniszczonych domów. Siła niemieckiego oporu zrobiła wszystkim niespodziankę, szybkość zajmowania miast była iście błyskawiczna. Przez Połaniec pędzono jeńców w stanie nie budzącym współczucia lecz radość, było dużo Czechów i tych żałowaliśmy”- zapisuje w kronice parafii św. Marcina ks. Stanisław Zbroja. Ostrzał artyleryjski, najpierw niemiecki, potem radziecki uszkodził kilkanaście budynków. Spłonęło też około 10 gospodarstw w gminie. Po zakończeniu działań wojennych Połaniec był ogołocony z żywności, częściowo wyludniony, szerzyły się choroby, w oczy zaglądał głód.

Czasy współczesne

Lata powojenne to żmudna, ofiarna praca przy usuwaniu zniszczeń i skutków barbarzyńskiej polityki okupanta. Połaniec znalazł się z powrotem w powiecie sandomierskim, w województwie kieleckim. W 1945 roku założona w czasie okupacji spółdzielnia „Nadzieja” została przekształcona w Powszechną Spółdzielnię Rolniczo - Handlową. W maju 1946 roku Połaniec był widownią wielkiej manifestacji zorganizowanej w 152 rocznicę ogłoszenia Uniwersału Połanieckiego. W 1947 roku zakończono remont uszkodzonego w czasie walk kościoła parafialnego św. Marcina. Wznowiła też działalność OSP. W 1948 roku powstała Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska”, założono Ludowy Zespół Sportowy. W 1952 roku otwarto ośrodek zdrowia, a w 1954 Połaniec otrzymał energię elektryczną.

W tymże roku, w wyniku zmian w podziale administracyjnym, utworzono gromady w Ruszczy Dolnej, Połańcu i Tursku. Do połanieckiej weszły: Brzozowa, Łęg, Winnica, Zrębin i Kamieniec. W 1957 roku powstało w Połańcu Kółko Rolnicze, rok później oddano do użytku nową szkołę w Zrębinie, a w 1959, jako pierwsza w gminie, OSP w Połańcu otrzymała samochód bojowy. W 1961 roku przekazano do użytku nową szkołę podstawową w Połańcu oraz otwarto nową aptekę. W 1962 roku zakończona została budowa asfaltowej szosy do Staszowa. Uruchomiono komunikację PKS. W 1965 roku przekazano do użytku nowy most na Czarnej, na trasie z Połańca do Sandomierza. W rok później otwarto uroczyście Trasę Nadwiślańską. W 1972 roku w osadzie Połaniec zbudowano wodociąg.

Ale istotne przeobrażenia w Połańcu wiązały się z podjętą w 1971 roku decyzją rządu o budowie elektrowni. W 1972 roku rozpoczęto prace przygotowawcze, w 1973 powołano dyrekcję elektrowni w budowie. Od tego momentu kronika Połańca pełna jest ważnych wydarzeń. Wymieńmy tylko niektóre.

1973 rok. Uruchomienie Zasadniczej Szkoły Zawodowej, rozpoczęcie budowy osiedla mieszkaniowego, utworzenie gminy Połaniec w jej obecnych granicach.

1975. Po reformie administracyjnej Połaniec znalazł się w województwie tarnobrzeskim.

1978. W związku z budową elektrowni, zakończono prace przy zmianie (przełożeniu) koryta Wisły. 1979. uruchomiono pierwszy blok energetyczny Elektrowni Połaniec.

W następstwie szybkiego rozwoju, w 1980 roku Połaniec odzyskał prawa miejskie. W 1983 roku zakończono budowę elektrowni i nadano jej imię Tadeusza Kościuszki. W 1984 roku odsłonięto pomnik Naczelnika Kościuszki w centrum Połańca. Kolejne lata przyniosły nowe inwestycje (filia ZPO „Modar”, nowy obiekt Urzędu Miasta i Gminy, budynek Centrum Kultury i Sztuki, żłobek, druga szkoła, elektryfikacja linii kolejowej Połaniec - Włoszczowice itd.). We wrześniu 1989 roku obchodzono 725 rocznicę nadania praw miejskich Połańcowi. Przypadła ona na gorący okres przeobrażeń ustrojowych.

W maju 1990 roku odbyły się pierwsze po wojnie, wolne wybory do Rady Miejskiej. Przewodniczącym rady został Roman Łowicki, burmistrzem Mieczysław Pawlak.

W roku 1975 w związku z reformą administracyjną gmina Połaniec zostaje włączona do utworzonego województwa tarnobrzeskiego. Od 1999 roku gmina Połaniec leży na terenie powiatu staszowskiego w województwie świętokrzyskim. W skład gminy wchodzi: miasto Połaniec oraz sołectwa: Brzozowa, Kamieniec, Kraśnik, Łęg – Zawada, Maśnik, Okrągła – Luszyca, Rudniki, Ruszcza, Ruszcza – Kępa, Rybitwy, Tursko Małe, Tursko Małe Kolonia, Winnica, Wymysłów, Zdzieci Nowe, Zdzieci Stare, Zrębin.

Miejscowości w gminie

ZARYS DZIEJÓW WSI.

Brzozowa

Wymieniona w Liber Beneficiorum diocesis Cracoviensis Długosza (powstałe w 11440-1480r.) – XVw. Była wsią, należącą do parafii Połaniec. Inne źródła mówią, że należała do Jana Rytwiańskiego, wojewody krakowskiego. Długosz zanotował, że wieś ta ma 9 dymów kmiecych, z których to płacona jest dziesięcina snopowa i konopna dla biskupa krakowskiego. W 1564r. we wsi było 9 kmieci. Wg lustracji z 1570r. kmiecie płacili 4 floreny 24 grosze czynszu, ponadto oddawali 24 kapłony i 2 kopy jaj. Chłopi z Brzozowej wnieśli skargę do króla Stefana Batorego na starostę sandomierskiego za podwyższanie powinności. Zachował się list Stefana Batorego, datowany 29 kwietnia 1573r., w którym wymienione są sposoby rozwiązywania sporów.

W 1583r. – 11 poddanych osiadłych na łanach, obowiązanych było do wykonywania prac na folwarku połanieckim. Wraz ze wsią Dzieci dostarczała jednego chłopca do piechoty wybranieckiej, a w czasie podróży króla miała dostarczyć 1 jałowicę, 20 i pół korca owsa. W 1606r. w czasie rokoszu Zebrzydowskiego, wieś została spustoszona. Dokumenty mówią o grabieży mienia, niszczeniu zasiewów i męczeniu poddanych.

Rewizja spustoszenia od wojsk i ludzi pod Sandomierzem zgromadzonych w 1606r. wymienia 7 poddanych we wsi Brzozowa, odnotowane są ich dane: Wojciech Marczmie, Łukasz, Grzegorz Kozubek, wdowa Płociczna, Wawrzyniec Sołtyz, Fryczek, wdowa Janoszka i Misko Jarek. W 1608 r. istniał we wsi folwark. Lustracja z 1664r. wymienia *kmieci obydwu na półłankach, płacących po 20 groszy czynszu, spyży nie dają tylko po 2 kapłony, po 2 kury i 30 jaj z półłanku*. Wieś ma dalej wybrańca i wg przywileju królewskiego z 18 maja 1661r. jest to Maciej Brzozowski.

W 1826r. wymieniona jest jako Brzozowa Królewska i wchodzi w skład dóbr Osiek i Malkowice, należących do Rządu Królestwa Polskiego. Wg Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego, w 1827r. wieś miała 23 domy drewniane i 122 mieszkańców. W 1835r. car Mikołaj I podarował Brzozową swojemu generałowi Bazylemu Pogodinowi. W 1864r. wieś przechodzi na własność Aleksandry z Pogodinów Pietrowej. W 1884r. trafiła w ręce Wasyla Aleksandrowicza Pietrowa. W 1895. wieś posiadała 274 dziesięciny tj. 543 morgi chłopskiej ziemi, 30 drewnianych domów 241 mieszkańców (120 mężczyzn i 121 kobiet).

W dniu 25 lipca 1919r. dobra powracają do Państwa Polskiego. W 1934r. wieś liczyła 284 mieszkańców w tym 140 mężczyzn i 144 kobiet. W lecie 1944r. 1/3mieszkańców wsi została wysiedlona, a Sowietzi zabrali zboże w snopach do okopów.

Kamieniec

Wieś Kamieniec w XVIII i XIX. stanowiła uposażenie klasztoru kamedułów w Rytwianach. W 1826r. dobra te razem z folwarkiem przechodzą na własność rządu. Określone są jako dobra Sieragi. Następnie dobra te przechodzą na własność Adama Potockiego. W 1827r. mieszkało w Kamieńcu 146 osób i było 21 drewnianych domów. Około 1882r. Kamieniec, wymieniamy niekiedy, jako Kamieńce był wsią włościańską, miał 21 domów, 186 mieszkańców i 296 morgów ziemi należącej do chłopów. W 1892r. wieś, jako spadek po Arturze Potockim, przechodzi na własność Róży z Potockich Radziwiłł.

W 1895r. było już 23 domostwa i 145 mieszkańców. W 1934r. wieś miała 201 mieszkańców, w tym 95 mężczyzn i 106 kobiet. W latach 1981-82 w trakcie badań powierzchniowych wykonywanych jako Archeologiczne Zdjęcie Polski, odkryto cmentarzysko kultury łużyckiej. Znaleziono tu grób popielnicowy. Wewnątrz popielnicy znajdowały się przepalone kości. Stanowisko to posiada dużą wartość poznawczą.

Kraśnik

Grunty dzisiejszej wsi Kraśnik należały w przeszłości do mieszczan połanieckich, a potem przeszły w ręce właścicieli ziemskich. Przed 1803r. dobra ziemskie były w posiadaniu Kazimierza Wyrzykowskiego, który je sprzedał rodzeństwu: Mariannie i Szymonowi Dudkiewiczom. Grunty wsi były przedmiotem sporów pomiędzy Dudkiewiczami, a władzami municypalnymi Połanica. Nadto, jak podaje Kazimierz Warchałowski w swojej pracy: „*ówczesny posiadacz Kraśnika przybrał z pastwiska Różki około 10 morgów i te zabrał, a nawet zabudował*”. W1849r. grunty wsi należały do Szymona Dudkiewicza i Antoniego Czechowskiego. W 1868r. na rzecz włościan przeszło ponad 25 mórg gruntu. W 1883r. wieś zajmowała powierzchnię 108 mórg, było tu 8 drewnianych domów i 53 mieszkańców. W 1890r. rodzina Dudkiewiczów sprzedaje Hieronimowi

Wielowiejskiemu swoją część dóbr, druga zaś pozostaje w rękach Antoniego Jana Czechowskiego. W 1895r. wieś Kraśnik posiadała 71 mórg ziemi dworskiej, 21 mórg ziemi chłopskiej. Było tu 9 domów i 38 mieszkańców (18 mężczyzn i 20 kobiet). W 1899r. Marcin Marczewski kupuje za 3250 rubli dobra należące do Antoniego J. Czechowskiego. W 1907r. kolejne 20 mórg ziemi przechodzi na rzecz włościan. W 1912r. Marcin Marczewski sprzedaje swoje grunta małżonkom: Janowi i Jozefie Walewskim oraz Jozefowi i Mariannie Marczewskim. W 1920r. małżonkowie Józef i Maria Marczewscy sprzedają swój majątek Janowi i Anieli Miłosz. W 1934r. wieś Kraśnik liczyła 92 mieszkańców w tym 41 mężczyzn i 51 kobiet. „*Księga stałej ludności wsi Kraśnik*” wymienia takie rodziny jak: Antoni Jan i Franciszka Czechowscy – pochodzenie szlacheckie, włościanie: Olszewscy, Walenciakowie, Sendórowie, Kurganowie, Durmowie, Łysiakowie, Sadłochowie, Walewscy, Błaszczycy, Wilkowie, Dalmatowie i Siejkowie.

Luszyca

Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 2 poł.XV w., wymienia ją Długosz w Księdze Beneficjów. Występuje jako „Lysuchicza, wieś w parafii Połaniec, dziedzicem jej jest Jan Nossek Turszky herbu Janina. Są w niej 2 łany kmiece, z których płaci się i odprowadza dziesięcinę snopową i konopną do kościoła w Połańcu. Wartość jej ocenia się na ok. 1 grzywnę. „*Nie ma w niej folwarku ani karczmy ani zagrody*”. W 1578 r. wieś Luszyca pojawia się w *Źródłach Dziejowych* dot. Małopolski.

Nazwa Luszyca jest nazwą topograficzną, wodną, pozostającą w związku z określeniem - lusy tzn. „, szybki, rączy, zgrabny”, - nielusy tzn. „nieruchawy”. Wieś bowiem leży w sąsiedztwie krzyżujących się małych strug płynących łąkami.

W okresie od ok. XVI do XVIII w. czynny był staw rybny, położony obecnie na wschód od wsi w lesie, obwałowany czworobocznym nasypem, który w suche lata sprawia wrażenie grodziska. Stąd w literaturze mylnie występują wzmianki o istnieniu tu wałów podobnych do grodzisk w Winnicy i Tursku Małym. Miejscowa ludność utrzymuje, że niegdyś przy nim znajdował się młyn. Miejsce to w lokalnej nazwie zwane jest „owczarnią”. Staw ma wymiary 70 x 90m o wałach wys. 1 m i szer. 2-3 m u podstawy. Oprócz tego znalezione podczas badań powierzchniowych natrafiono na występowanie w obrębie wsi Luszyca ceramiki średniowiecznej i nowożytniej.

W XIX w. Luszyca wchodziła w skład dóbr Tursko Wielkie zakupionych w 1840 r. na publicznej licytacji przez Stanisława Plewczyńskiego. W 1846 r. St. Plewczyński przyznaje połowę dóbr na prawie współwłasności Piotrowi i Władysławowi Glezmerom. W 1859 r. Plewczyński sprzedaje swoją połowę braciom Glezmerom za sumę 105 000 rubli srebrnych.

W 1867 r. z dóbr tych wydzielono grunty wielkości 3357 mórg, które przeszły na własność wsi wchodzących w skład tych dóbr, m.in. włościan wsi Luszyca.

W 1875 r. dobra wystawiono na licytację przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Radomiu. Nabył je za sumę 156 600 rubli sr. Artur hrabia Potocki.

Około roku 1884 wieś i folwark Luszyca posiadała 258 morgów gruntu, miała 142 mieszkańców i 17 drewnianych domów.

W 1892 r. dobra przechodzą prawem spadku na córkę Różę Potocką, żonę Macieja Radziwiłła.

W 1895 r. do 152 włościan wsi Luszyca należały 132 dziesięciny ziemi (ok. 218 mórg). Znajdowało się w niej 15 domów, w tym 2 murowane. Administracyjnie należała do gminy Tursko Wielkie.

W 1924 r. całe dobra (Tursko Wielkie) nabywa od Róży Księżnej Radziwiłłowej, Krzysztof Książę Radziwiłł.

W okresie międzywojennym Luszyca podlega administracyjnie gminie Tursko Wielkie.

W tym czasie przybyli i osiedli w Luszyce koloniści niemieccy, którzy tuż przed II wojną i podczas okupacji zastąpili ze swej antypolskiej działalności pomagając w organizowaniu łapanek i prowadząc wywiad na terenie gminy.

6 IX 1944 r. majątek Luszyca zostaje upaństwowiony, a następnie rozparcelowany (102 ha i 6700 m² ziemi) w 1945 r. pomiędzy chłopów.

Łęg

Nazwa wsi po raz pierwszy wymieniana w XV wieku. W XV wieku Łęg jest przedmieściem Połańca a jako odrębna jednostka występuje w źródłach dopiero w XVIII wieku.

W latach 1801-1804 Austriacy pod kierownictwem barona A. Mayera von Heldensfelda sporządzili szczegółową mapę Galicji Zachodniej. Mapa ta miała przede wszystkim znaczenie wojskowe i takie dane umieszczono w legendzie każdego arkusza. Wieś Łęg wymieniana jako LEGA miała 19 domów, 18 mężczyzn i 6 koni. W 1826 roku Łęg jest wsią rządową, w 1835 roku Łęg jak i szereg miejscowości w okolicy car daruje

swemu generałowi Bazylemu Pogodinowi. W 1864 roku dobra otrzymuje tytułem spadku Wasyl Aleksandrowicz Pietrowowi.

Od 1870 roku w gminie Połaniec, od 1954 roku w gromadzie a od 1973 roku w gminie Połaniec.

W 1864 roku we wsi było 25 drewnianych domów, i 214 mieszkańców, w 1895 roku było 214 mieszkańców, w 1934 220 mieszkańców (105 mężczyzn i 115 kobiet).

W 1895 roku chłopci mieli 25 drewnianych domów i 89 mórg ziemi.

„Księga ludności stałej wsi Łęg” z lat międzywojennych wymienia nazwiska mieszkańców: Grabowski, Piątek, Piecek, Szklarzewicz, Wujcikowski, Kuś, Szymański, Bład, Kwiatkowski, Warchałowski, Machniak, Podsiadły, Zielinski, Bień, Wiącek, Bierzanek, Gądek, Tatarowicz, Pisula, Cebula, Paluch, Rosiński, Wudel, Szymacha, Baradziej. W latach siedemdziesiątych przez teren wsi poprowadzono drogę bitą do Elektrowni Połaniec a następnie linię kolejową. Na gruntach wsi Łęg zlokalizowana jest stacja kolejowa towarowo- osobowa Połaniec.

We wsi stanowiska archeologiczne, znaleziono tu przedmioty datowane na 1800 lat p.n.e. (kultura Chłopice-Vesele' lub mierzanowicka), oraz XII do IV wiek p.n.e. (kultura łużycka) oraz przedmioty z późniejszych epok i kultur.

W połowie lat osiemdziesiątych istniały jeszcze trzy drewniane domy mieszkalne wpisane do rejestru zabytków na tzw. kart białe (nr 27, 33, 43).

Maśnik

Wieś powstała w końcu XIX w. Początkowo znajdował się tu folwark, wchodzący w skład dóbr Ruszcza Dolna i Górna, należących od 1871 r. do Adama hrabiego Potockiego.

W 1885 r. w Maśniku był 1 drewniany dom, w którym żyło 5 mieszkańców.

W 1892 r. dobra odziedziczyła w spadku po ojcu swym Adamie, Róża Maria Potocka, żona Macieja księcia Radziwiłła.

W styczniu 1915 r. całość dóbr, wraz z wchodzącym w ich skład folwarkiem Maśnik nabył, od Róży Radziwiłł za sumę 140 000 rubli, Aleksander Gierlicz.

We wrześniu 1915r. dobra od Aleksandra Gierlicza nabył Stanisław Knothe za sumę 175 000 rubli.

W 1933 r. dobra w pełnym ich składzie, tytułem darowizny od ojca Stanisława Knothe, otrzymała córka Irena Knothe.

W 1934 r. gromada Maśnik liczyła 278 mieszkańców, w tym 138 mężczyzn i 140 kobiet.

W 1944 r. mieszkańcy Maśnika zostali wysiedleni. 6 IX 1944 r. dobra przejął od właścicielki Ireny Marii Knothe Skarb Państwa z przeznaczeniem na reformę rolną. Ziemię rozparcelowano między 131 chłopów, którzy otrzymali działki wielkości od 1 do 4 ha.

Okrağła

Po raz pierwszy nazwa tej miejscowości pojawia się w Liber Beneficiorum – Jana Długosza. Potem występuje w źródłach z 1578r. Okrağła wchodziła w skład dóbr Tursko, których właścicielami byli m.in. Zbrowscy, Denhoffowie, Tęczyńscy, Ożarówscy i Makusiewiczze. W 1840r. dobra ziemskie Tursko Wielkie kupuje za 180000 rubli srebrem Stanisław Plewczyński. W 1846r. połowę dóbr otrzymują Piotr i Władysław Glezmerowie, a w 1859r. kupują oni drugą połowę za 105000 rubli srebrem. W 1875r. Towarzystwo Kredytowe Ziemskie wystawia dobra na licytację, które kupuje Artur hrabia Potocki.

W 1886r. Okrağła należy do gminy Tursko i do parafii Połaniec. Wieś ma 21 domów drewnianych, liczy 121 mieszkańców i ma 329 mórg ziemi. Osada Okrağła ma 1 dom, i 3 morgi ziemi. W 1892r. dobra Tursko otrzymuje w spadku Róża Potocka, żona Macieja Radziwiłła. W 1895r. wieś miała 278 mórg ziemi, 29 domów i 170 mieszkańców (91 mężczyzn i 29 kobiet).

Okrağła – dwór miała 2 morgi ziemi 1 drewniany budynek. W 1924r. całość dóbr nabywa od Róży Potockiej, Krzysztof książę Radziwiłł.

Rudniki

To jedyna wieś gminy Połaniec posiadająca udokumentowaną źródłowo genezę. Król Władysław Łokietek bowiem w dokumencie wydanym w Sandomierzu 16 stycznia 1321 r. zezwolił Maciejowi, wójtowi połanieckiemu, na osadzenie na prawie magdeburskim nowej wsi w lesie Rudniku należącym do jego wójtostwa.

Kolejna wzmianka pochodzi z 1355 r. i dotyczy sprzedaży wsi Rudnik przez następcę wójta połanieckiego

Macieja, Mikołaja, który odstąpił Rudniki swojej siostrze Elżbiecie za cenę 120 grzywien. Badania powierzchniowe prowadzone na terenie wsi stwierdziły ciągłość osadnictwa od XIV przez wiek XVII do dziś i potwierdziły tym samym przekazy źródłowe.

Nazwa wsi jest nazwą służebną pochodzącą od słowa „rudnik”, co w dawnej polszczyźnie oznaczało górnika.

Przypuszczalnie występowały tu dawniej złoża rudy żelaza a najbardziej prawdopodobne jest wydobywanie siarki, bowiem na tym terenie zalegają duże jej złoża, obecnie nieeksploatowane.

W czasach Długosza Rudniki położone były w parafii Połaniec. Dziedzicem był Jan Rytwiański, wojewoda krakowski. Było w niej 12 łanów kmiecych. We wsi była również jedna karczma oraz jedna zagroda, posiadająca pola, z których pobierano dziesięcinę snopową i konopną dla biskupstwa krakowskiego a jej wartość szacowano na ok. 8 grzywien. „Nie było tam folwarku”.

Nazwa wsi pisana jako „Rudniki” pojawia się w 1578 r. Była wówczas własnością kasztelana radomskiego. Wieś miała 24 osady, 6 łanów, 1 zagrodnika z rolą, 3 komorników, 3 biednych, 1 rzemieślnika.

W XIX w. Rudniki położone w pow. sandomierskim guberni radomskiej wchodziły w skład dóbr Tursko Wielkie, które w r. 1840 na publicznej licytacji kupił Stanisław Plewczyński. Dobra szacowano wówczas na sumę 180 000 rubli srebrnych.

W 1827 r. w Rudnikach było 222 mieszkańców i 34 domy drewniane. We wsi był młyn wodny na rzece Czarnej.

W 1846 r. Plewczyński połowę dóbr przyznaje prawem współwłasności Piotrowi i Władysławowi Glezmerom, a następnie sprzedaje swoją część w 1859 r. za sumę 105 000 rubli srebrnych.

W 1875 r. dobra wystawione na licytację przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Radomiu nabył Artur hrabia Potocki za sumę 156 601 rubli srebrnych.

Około 1888 r. Rudniki miały 42 drewniane domy i 385 mieszkańców. Posiadały 510 morgów ziemi dworskiej i 563 morgi ziemi należącej do włościan. Administracyjnie należały do gminy Tursko, parafii Połaniec.

W roku 1892 Rudniki wraz z dobrami Tursko Wielkie przeszły w spadku na córkę Artura Potockiego, Różę Potocką, żonę Macieja Radziwiłła.

W roku 1895 Rudniki liczyły 466 mieszkańców (w tym: 231 mężczyzn i 235 kobiet). Posiadały 54 domy drewniane i 2 murowane. Miały 261 dziesięcin (432 mórg) ziemi chłopskiej.

Wg miejscowej tradycji było w Rudnikach 5 takich rodzin, które po scaleniu otrzymały działki na skraju wsi sąsiadującej z Niedziałkami. Wszyscy wybudowali jednobudynkowe zagrody, z których do dziś nic już nie przetrwało.

W roku 1923 z dóbr Tursko Wielkie wydzielono folwark Rudniki o powierzchni 115 morgów i 42 przętów.

Róża księżna Radziwiłłowa sprzedała 42 kolonistom, którzy utrzymali działki wielkości od 1 - 5 morgów. Jeden z nich zakupił działkę wielkości 20 morgów.

W roku 1924 całe dobra od Róży księżnej Radziwiłłowej nabył Krzysztof książę Radziwiłł, który stopniowo parcelował swój majątek ziemski.

W okresie powojennym odkryto pod Rudnikami złoża siarki rodzimej oznaczone przez geologów jako Rudniki I i II, którego zasoby oceniane są na 53,1 mln ton. Położona jest na nim znaczna część sołectwa.

Ruszcza

Ruszcza jest jedną z najstarszych wsi na terenie Gminy Połaniec. Pierwszy raz zanotowano nazwę „*de Ruszcze*” w 1396r. Jan Długosz wymienia „Ruszcze” w księdze Beneficjów. Wieś należała do parafii kościoła połanieckiego. Miała 7 i pół łanów kmiecych (łan: 16 – 24ha) i płaciła dziesięcinę biskupowi krakowskiemu szacowaną na 5 grzywien. Później wieś była własnością Jana Biechowskiego herbu Powął. Długosz podaje również, że było tam dwa folwarki rycerskie płacące dziesięcinę do kościoła w Połańcu.

W 1552r. część dóbr Ruszcza znalazła się w posiadaniu Bartłomieja i Stanisława Rusieckich. Pod koniec XVII w. dobra te należały do Jana Zielińskiego. W 1756r. właścicielem ich był Mikołaj Rudecki. W końcu XVIIw. Ruszcza należała do rodziny Straszewiczów. W owym czasie założony został istniejący do dziś park wybudowany został dwór.

Dwór był drewniany, kryty gontem. Park zajmuje obecnie 6, 84ha powierzchni. Znajdują się tu dwa wydłużone stawy, przecięte groblą. Na terenie parku znajduje się starodrzew, w którym występują dęby, kasztanowce, graby, wierzby. Wśród dębów wyróżnia się dąb: „Kościeszko”. Ponadto znajdują się tu budynki gospodarcze wybudowane w tym okresie co dwór. W 1806r. do dóbr Ruszczy dołączono kupione od Stanisława Dębickiego wieś Rybitwy i Kępę Górecką (dziś Maśnik). W 1810r. dobra Ruszczy przeszły na Romana i Mariannę – rodzeństwo Rupniewskich.

W 1827r. wieś liczyła 280 mieszkańców. W 1833r. całość dóbr Ruscza została własnością Romana Rupniewskiego. W roku 1867 dobra Ruszczy składały się z folwarków: Ruscza Dolna i Rybitwy o powierzchni 1722 mórg, w tym 723 mórg gruntów ornych i ogrodów, 79 mórg – pastwiska, 177 mórg – lasów. Sam folwark Ruscza miał około 700 mórg, wieś Ruscza Dolna miała 51 osad i 384 morgi gruntu.

W 1871r. za 58 500 rubli srebrem dobra nabywa hrabia Potocki. Około 1889r. w Ruszczy było 65 domów i 451 mieszkańców. W 1892r. dobra przeszły na Różę Marię Potocką, żonę Macieja Radziwiłła. W 1895r. w Ruszczy było 64 domy drewniane i 471 mieszkańców (232 mężczyzn i 239 kobiet). W 1909r. z dóbr Ruscza Dolna wydzielono i urządzono dobra Rybitwy o powierzchni 315 mórg i 31 przętów.

W styczniu 1915r. Aleksander Gerlicz kupił dobra Ruscza od poprzednich właścicieli, by we wrześniu tegoż roku sprzedać je za kwotę 175 000 rubli Stanisławowi Knothe. W 1918r. Knothe kupił folwark Rybitwy. W 1934r. dobra Ruscza wraz z folwarkiem Rybitwy otrzymała Irena Maria Knothe, córka Stanisława. Dobra te szacowano wówczas na 300 000 złotych polskich. Ruscza liczyła wówczas 516 mieszkańców, w tym 257 mężczyzn i 259 kobiet.

W skład gromady wchodziły: Ruscza, gajówka, Przychody, folwark Rybitwy, folwark Kępa Górecka (Maśnik).

W 1944r. w czasie ofensywy Armii Czerwonej ludność Ruszczy została wysiedlona, a we dworze ulokowano szpital polowy. Po 6 września 1944r. dekretem PKWN dobra te zostały zabrane na Skarb Państwa i przeznaczone na reformę rolną. Ziemię rozparcelowano pomiędzy chłopów, nadziały wynosiły od 1ha do 4ha.

Rybitwy.

Bardzo stara wieś, najstarsze wzmianki źródłowe pochodzą z 1325 roku, a być może jeszcze z 1191r. (Kodeks Dyplomatyczny Małopolski). Kolejne wzmianki pochodzą z 1404r. i z połowy XVw. Wtedy to wieś stanowiła własność Jana Jugoszewskiego herbu Hadbank i posiadała 5 półłanków, z której płacono dziesięcinę konopną i snopową biskupowi krakowskiemu. Później wieś wchodziła w skład dóbr Ruscza, których część stanowiła własność Bartłomieja i Stanisława Rusieckich.

W 1578 roku w Rybitwach było 5 osadników, 2 zagrodników, 2 komorników i 1 ubogi. W końcu XVIII w. wieś należała do Jana Zielińskiego, w 1756r. właścicielem był Mikołaj Rudecki, a później należała do rodziny Straszewskich. Na przełomie XVIII/XIX w. wieś znalazła się w rękach Stanisława Dębickiego. W 1806r. odłączono wieś Rybitwy i dołączono do dóbr Ruscza. W 1810r. właścicielami dóbr stali się Rupniewscy (do 1871r.). Kolejny właściciel to Adam Potocki. W 1827r. w Rybitwach było 27 drewnianych domów, 129 mieszkańców, zaś w 1889r. było tu 36 drewnianych domów, 203 mieszkańców. Włościanie mieli w 1889r. 175 mórg ziemi, do dworu należało 575 mórg ziemi. W 1895r. w Rybitwach mieszkało 230 osób. Było 30 domów drewnianych i 196 mórg ziemi należącej do włościan, 488 mórg ziemi należało do dworu.

W 1946r. dobra Rybitwy rozparcelowano pomiędzy 131 chłopów, którzy otrzymali działki 1-4ha ziemi. W 1934r. Rybitwy liczyły 281 mieszkańców, w tym 132 mężczyzn i 149 kobiet. W skład sołectwa wchodziły: wieś Rybitwy, kolonia Rybitwy i osiedle Brzyzie. Istniejący folwark Rybitwy należał do sołectwa Ruscza. W tym okresie, w Rybitwach występowały takie nazwiska, jak: Strójwąs, Rogala, Lipiński, Owczarski, Brzdęk, Maćkowski, Tomasik, Leśniak, Wróbel, Moryto, Kuś, Zdziebko, Adamczak, Kędzior, Wilk, Słowik, Godzwon, Sałagaj, Sieradzki, Fecek, Zieliński, Kamiński, Ramos i Masajada. W 1944r. ludność Rybitw zastała wysiedlona, mieszkańców zmuszono do kopania okopów, dochodziło do przypadków pobicia chłopów przez żołnierzy sowieckich.

Tursko Małe i Tursko Małe Kolonia.

Tursko to najstarsza wieś leżąca w gminie Połaniec. Osadnictwo na tym terenie sięga neolitu przez brąz, wczesne średniowieczne do czasów współczesnych. Stanowisko archeologiczne zostało tu jednak zniszczone przez budowę elektrowni „Połaniec”.

Nazwa „Tursko” jest nazwą topograficzną lub nazwą typu dzierżawczego od nazwy osobistej „Tur”. Najstarsze wzmianki źródłowe sięgają roku 1241, kiedy „wieś ta była widownią jednej z ważniejszych walk z Tatarami. Po zajęciu i zniszczeniu Sandomierza w dniu 13 lutego, zwrócili się Tatarzy ku południowi z zamiarem zajęcia grodu w Połaniecu. W tym celu rozłożyli się obozem pod Turskiem. Hufiec małopolski, pod wodzą Włodzimierza, wojewody krakowskiego, napadł niespodziewanie na obóz tatarski i sprawił wielki zamęt. Korzystając z tego liczni jeńcy porozbiegali się szukając schronienia w przyległych lasach puszczy strzegomskiej. Tatarzy widząc szczupłe siły atakujących nabrali otuchy i utrzymali się na swoich stanowiskach dzięki niekarności rycerstwa polskiego, którego część zajęła się zbieraniem łupów z taboru tatarskiego”.

Z tym okresem wiąże się odkrycie archeologiczne grodziska - zamku w Tursku Małym Kolonii,

datowane przypuszczalnie na ok. XIII-XVII w. „Niedaleko szkoły, w odl. 250 m w kierunku wschodnim, na tzw. Zamczysku, porośniętym dziś lasem, występują ślady wału i fosy opasujące kuliście przestrzeń średnicy ok. 150-200 m. Wały zachowane są do wysokości ok. 5m i są miejscami oberwane, dzięki czemu można zaobserwować kawałki cegły palcówki, wapiennej zaprawy i ułamki kafli pokrytych zieloną polewą... Na terenie Zamczyska znaleziono w l. 50-tych żelazny sztylet z inkrustowaną rękojeścią” – pisze ks. Wiśniewski. Grodzisko w Tursku Małym Kolonii zostało wpisane do rejestru zabytków. Obecnie wskutek kolejnych zmian ewidencji gruntów obszar gdzie znajduje się Zamczysko znalazł się w granicach Gminy Osiek

W opinii innego badacza teren ten jest „pozostałością jakiegoś założenia średniowiecznego, być może sytuowanego na powierzchni grodziska”.

Podczas badań powierzchniowych odkryto ceramikę z XIV - XVII w. co dało możliwość określenia zasięgu osady średniowiecznej, której obszar położony był na południe od grodziska.

Na terenie lasu „między Zamczyskiem a szkołą, obok drogi biegnącej z lasu do zabudowań wiejskich, część lasu nosi nazwę Cmentarzysko. Wg opowiadań miejscowego kierownika szkoły, gospodarze biorący w tym miejscu glinę natrafili na szkielety ludzkie, „srebrne ostrogi” i „resztki dębowych trumien”.

Również z tego terenu pochodzi znalezisko grosza bitego przez Kazimierza Wielkiego a także skarb denarów rzymskich o bliżej nieokreślonej liczbie, znaleziony przed 1895 r. przypuszczalnie na terenie grodziska. Na południowo-zachód od niego zlokalizowana była osada hutnicza datowana na k. XIII do XVI w., gdzie znajdowano duże ilości żużla miedzianego.

Kolejna wzmianka dotycząca Turska Małego pochodzi z czasów Kazimierza Wielkiego i wiąże się z imieniem Bokszy (Boxae) z Janowic i jego bratem Janem, którym król pozwala przenieść Tursko małe na prawo niemieckie.

W 2 poł. XV w. Tursko Małe było wsią należącą do parafii Połaniec. Dziedzicami jej byli Jan Nossek i Spytek herbu Janina. Było w niej 9 łanów kmiecych a także dwa folwarki rycerskie. Z nich wszystkich zbierano i odprowadzano dziesięcinę snopową i konopną do kościoła w Połańcu. Wartość jej oceniano na około 10 grzywien.

W r. 1508 Tursko Małe wraz z innymi wsiami płaciło podatek wysokości gr. 22. Część wsi należąca do J. Turskiego płaciła 1 grzywnę 1 1/2 gr.

W r. 1578 wieś Tursko leżała w parafii Połaniec i była własnością kasztelana radomskiego Stanisława Tarnowskiego. Miała 14 osadników, 3 łany, 8 zagrodników z rolą, 4 zagrodników, 5 komorników i 2 rzemieślników.

W 1827 r. w Tursku Małym było 58 drewnianych domów i 398 mieszkańców. Wieś wchodziła w skład dóbr prywatnych Tursko Wielkie.

W 1840 r. dobra te kupił na publicznej licytacji Stanisław Plewczyński, szacowane były na sumę 180 000 rubli srebrnych.

W 1846 r. Stanisław Plewczyński przyznaje połowę dóbr na prawie współwłasności Piotrowi i Władysławowi Glezmerom.

W 1859 r. St. Plewczyński sprzedaje swoją połowę braciom Glezmerom za sumę 105 000 rubli srebrnych.

W 1867 r. z dóbr tych wydzielono 3357 mórg i 239 prętów ziemi, która przeszła na własność włościan wsi wchodzących w skład dóbr, m.in. wsi Tursko Małe.

W 1873 r. folwark Tursko Małe i Kopaniny liczył gruntów ornych i ogrodów 341 mórg, łąk 613 mórg, pastwisk 145 mórg, lasu 463 morgi, nieużytków 92 morgi, budynków murowanych 11, drewnianych 10, stosował płodozmian 6 i 9 polowy. Wieś Tursko Małe miała 60 osad i 547 morgów ziemi.

W 1875 r. dobra zostały wystawione na licytację przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Radomiu, które nabył za sumę 156 601 rubli srebrnych Artur hrabia Potocki. W 1892 r. dobra przechodzą w spadku na córkę Różę Potocką, żonę Macieja Radziwiłła.

W tym czasie Tursko Małe miało 57 drewnianych domów i 542 mieszkańców.

W 1895 r. wieś Tursko Małe posiadała 315 dziesięcin (521 mórg) ziemi dworskiej, 280 dziesięcin (463 morgi) chłopskiej, miała 54 drewniane domy i 3 murowane, oraz 351 mieszkańców.

W 1924 r. całe dobra nabył od Róży Radziwiłłowej, Krzysztof książę Radziwiłł.

W 1927 roku powstaje Tursko Małe Kolonia poprzez wyłączenie, z należącego do dóbr Tursko Wielkie, folwarku Tursko Małe, obszaru ziemi wielkości 207 ha i 1818 m (i wydzielenie 73 działek gruntu).

Winnica.

Początki wsi sięgają połowy XI wieku. W tym czasie istnieje tu jeszcze grodzisko położone na kępie w zakolu Czarnej, wyniesionej ponad terasę zalewową Wisły. Być może, ów gród był siedziba kasztelana

połanieckiego. Gród służył obronie dróg i przepraw mostowych w tym rejonie. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach siedemdziesiątych naszego stulecia, dowodzą istnienia na terenie dzisiejszej wsi Winnica wczesnośredniowiecznej osady z X –XI wieku. Natrafiono tu na pozostałości cmentarza z XI-XII wieku. Odnaleziono ślady osadnictwa z IX wieku. Tu na gruntach wsi Winnica należy doszukiwać się lokalizacji prehistorycznego Połańca przed przeniesieniem miasta w obecne miejsce. W okresie „złotego wieku” Winnica stanowiła przedmieście Połańca, tu znajdowały się śpichrze ze zbożem a kilka dziesięcioleci później liczne jurydyki szlacheckie.

W 1801 roku Franciszek Przetocki sprzedaje dobra Wiktorii i Boguszowi Krasnosielskim. W 1824 roku przechodzą one na syna Józefa.

W tym czasie Winnica liczy 3 domy i 15 mężczyzn (wg. mapy Adama Mayera von Heldensfelda). W 1847 roku kupuje je Franciszek Mrozowski, by wkrótce odstąpić je Feliksowi Gaszyńskiemu. W 1867 roku Winnicę kupują Ichel i Moszek Roznerowie za 4 500 rubli srebrem. W 1876 roku dobra kupuje rodzina Warchałowskich za 4 750 rubli srebrem. W 1827 roku w Winnicy było 6 domów i 21 mieszkańców. W 1893 roku Winnicę stanowiła wieś, folwark i osada. Było tu 6 domów, 37 mieszkańców, 4 osady. W 1894 roku dobra uległy podziałowi: po ¼ otrzymali Teofil Jarzyna, Andrzej Warchałowski, Michał Wiącek i Michał Grelewski. W 1867 roku na rzecz włościan przeszło 14 mórg ziemi, a w 1902 roku kolejne 10. W okresie międzywojennym wyróżniano Winnicę, Winnicę kolonia, i osadę Mąki.

W 1916 roku w Winnicy wzniesiono most i miał on militarny charakter, zresztą jak i wszystkie następne. Nie przetrwały one długo.

W latach międzywojennych Wisłą kursowały statki i tu znajdował się niewielka przystań. Czynny też był przewóz przez Wisłę (łódź kursowała między Winnicą a Glinami jeszcze w1994 r.). W 1934 roku mieszkało tu 73 osoby (40 mężczyzn i 33 kobiety. Występowały takie nazwiska jak: Justyna, Justyński, Malec, Pietrzyk, Turkot, Macios, Jarzyna, Warchałowski, Adamczyk, Głogowski, Kuś, Szklarzewicz, Wiącek, Sikora, Wrzałek, Walczyk, Cieślowski, Machniak, Zaliński, Pawlak, Rugała, Tomalski, Ramos, Gwóźdź, Ziętarski, Sekuła. W czasie okupacji, w kwietniu 1944 roku hitlerowcy przeprowadzili tu obławę. Wieś obłożono kontrybucją, zabierając chłopom bydło.

Wojska sowieckie w latach 1944 - 45 wzniosły dwa mosty. Mosty te związane były z przygotowaną ofensywą styczniową. Mosty zostały zniszczone wskutek zatoru lodowego.

W latach osiemdziesiątych rozpoczęto tu systematyczne prace wykopaliskowe (najpierw na grodzisku a potem na Winnej Górze).

Wymysłów.

Wieś wchodziła w skład dóbr Tursko Wielkie, które w XIX w. należały kolejno do St. Plewczyńskiego, braci Glezmerów, Artura hrabiego Potockiego, Róży Potockiej księżnej Radziwiłłowej, Krzysztofa księcia Radziwiłła.

W roku 1867 z dóbr tych wydzielono 3357 mórg i 239 przętów ziemi, której część przeszła w ręce włościan wsi Wymysłów.

W latach 80- tych XIX w. wieś Wymysłów, położona w gm. Tursko i parafii Połaniec, miała 9 domów, 78 mieszkańców i 111 mórg ziemi.

Około roku 1895 w posiadaniu wsi było 57 dziesięcin (94 morgi) ziemi. Wieś miała 11 drewnianych domów i 81 mieszkańców (38 mężczyzn i 43 kobiety).

W okresie międzywojennym wieś pod względem administracyjnym należała do gminy Tursko.

Po wojnie na terenie wsi Wymysłów i sąsiedniej wsi Rudniki odkryto złoża siarki, obecnie nieeksploatowane.

Zawada.

Stara wieś, wymieniana już w XVw. Właścicielem wsi był Jan Rytwiański. Było tu w tym obszarze 22 łany kmiece, wieś płaciła dziesięcinę biskupowi krakowskiemu. W 1578 roku wieś była własnością kasztelana radomskiego. W 1827 roku w Zawadzie było 14 domów i 90 mieszkańców. Wieś wchodziła w skład dóbr Tursko Wielkie. Dobra te kupił w 1840 roku Stanisław Lewczyński. W 1846 roku połowa dóbr przechodzi na własność Piotra i Władysława Glezmerów.

W 1875 roku Towarzystwo Kredytowe Ziemskie z Radomia wystawia je na licytację. Kupuje je wówczas Artur hrabia Potocki. Po jego śmierci w 1892r. dobra otrzymuje jego córka Róża – żona Macieja Radziwiłła. W latach 80-tych było tu 17 domów drewnianych i 125 mieszkańców, 20 mórg ziemi należało do włościan. Istniał tu skład soli. Około 1895roku mieszkało tu 144 mieszkańców, było tu 19 drewnianych domów i 2 murowane. 30 października 1923r. z dóbr Tursko Wielkie wyłączono osadę Zawada. W 1936r. mieszkali tu

ludzie o nazwiskach: Walczyk, Drzazga, Nalepa, Grzybowski, Kazimierski, Brzychcy, Bugaj, Pawełek, Rzeszut, Pszczoła, Zaliński, Maj, Adamek, Liskiewicz, Łucarz, Jeczeń, Podsiadły, Klocek, Murczkiewicz, Czechowski.

W 1973r. na terenie sołectwa rozpoczęto budowę Elektrowni „Połaniec”. I wieś praktycznie zniknęła z mapy. W owym czasie przeprowadzono tu archeologiczne badania ratownicze. Odkryto osadę z okresu kultury łużyckiej. Natrafiono również na karczmę z XVIII i XIXw. Była tu karczma opisana przez Stefana Żeromskiego w „Popiołach”.

Zdzieci Stare i Zdzieci Nowe.

Pochodzenie nazwy wsi nie jest jasne. Pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 2 poł. XV w. (znajduje się w Księdze Beneficjów Długosza). Występuje pod nazwą Zdzyecz. Była wsią królewską. Wchodziła do parafii Połaniec. Jak pisze Długosz „ *właścicielem dziedzicznym jest Jan Rythwyensky (Rytwiański), wojewoda krakowski. Jest w niej 13 łanów kmiecych, także 2 karczmy posiadające pola. Z tych wszystkich zbiera się i odprowadza dziesięcinę snopową oraz konopną dla biskupstwa krakowskiego. Jej wartość ocenia się na ok. 8 grzywien. Jest tam również sołectwo, z którego pól zbiera się dziesięcinę snopową dla kościoła w Połańcu. Nie ma tam ani folwarku ani zagród.*”

W 1564 r. „*w tej wsi kmieci 23, między którymi: 10 na łaniach, płacą po gr 12 i na półłankach 13 płacą po gr 6. A wszakoż wszyscy niezupełne role mają. Dają kur 33 ...jajce kop 4 i jajek 7 ... Karczmarz z roli i karczmy płaci rocznie 2 grzywny składają stacyjną na przyjazd JKM:2 wsi jałowicę jedną, po kapłonie 1, po wozie drzewa; inni dają po worku owsa, inni po pół*”.

Według rejestru poborowego z 1570 r. we wsi Zdzyecz „*nie masz łanów pomiernych, siedzą kmiecie na czym kto może. Czyszu od nich przychodzi na rok fl. 6 gr 18 ...*”.

Poddani ze wsi Zdzieci wnosili skargi na swego gnębiiciela starostę sandomierskiego Andrzeja Firleja za podwyższanie powinności, nieuczciwy pomiar gruntów, zbyt dalekie podwody, zmuszanie wolnych dotąd ludzi do prac pańszczyźnianych. Król Stefan Batory skierował do nich 29 kwietnia 1573 r. list wskazujący na sposób rozwiązania sporów “

Wieś Zdzieci w 1583 r. liczyła 21 poddanych osiadłych na 14 1/2 łanach. Zobowiązana była do wykonywania prac na folwarku połanieckim. Wraz ze wsią Brzozowa dostarczała wybrańca na wyprawę wojenną oraz służyła podczas przejazdu króla JM stacją, dając 1 jałowicę; 20 i pół korca owsa.

W 1606r., w czasie rokoszu Zebrzydowskiego, wieś odniosła poważne straty w zasiewach i inwentarzu. Rewizja dokonana w kluczu osieckim i połanieckim (w jego skład wchodziła również wieś Zdzieci), dzierzawionym wówczas przez Hieronima z Leżenic Gostomskiego wojewodę poznańskiego podawała: „*Wieś Zdzyecz ... poddanych w niej teraz i z karczmą 15... Zostało w tej wsi do roboty wołów 16, koni 2. Wzięto zboża wszelakie kop 353. Bydła rogatego 80. Siana brogów 11, świni 13. Pieniędzy gotowych zł.41. Pczów wydarto i popalono ulów 42. Domostwa insze wszystkie w skrzyniach i komorach pobrano i niektórych poddanych męczono*”

W 1608 r. we wsi Zdzieci (w oryg. Zdzyecz) było „*łanów osiadłych 8 i 1/4, na nich... poddanych 14, płacąc czyszu powinni fl 3 gr 9. Na wybrańca składać powinni fl 3 gr 9.*”

Jednakże w wyniku poniesionych strat „*tego i inszych wszystkich podatków podług lustracyi pierwotnych niebrano dlatego tesz pp. lustratorowie tego tu nietaksowali*”.

W 1664 r. lustratorzy królewscy zastali wieś Zdziece z folwarkiem w innej sytuacji niż to miało miejsce w latach poprzednich albowiem „*bywało quondam łanów w tej wsi nro 8, z których, jako nam dano sprawę, miało przez ograniczenie odpaść plus minus łanów 2 do Ritwian; kmieci było 8. Ad praesens jeno kmieci 2, siedzą na półłanku, płacą ogółem z niego gr 20. Spi żadnej nie dają, jeno po 1 kapłonie z ćwierci łanu, przychodzi z półłanku kapłonów 2 ... dają po 1 kurze z ćwierci, facit kur 2 ... z półłanku dają gęś 1 ... z ćwierci składają jaj 15 co uczyni z półłanku pół kopy jaj. Zastaliśmy robocizną (piszą lustratorzy) po tych poddanych po dni 2 byłem w tydzień. Przędą z ćwierci po tokci 12, na małe motowidło. Na stróża składają się z poddanemi Brzozowej. Zagrodnika ani chałupnika żadnego nie masz. Urodzaj folwarkowy- Pole troje, korzec sandomirski, dziesięcina po tym folwarku wytyczna do kapituły krakowskiej.*”

1827 r. wieś miała 18 domów drewnianych i 115 mieszkańców.

Wchodziła wraz z folwarkiem Zdzieci w skład dóbr Osiek i Malkowice, należących do Rządu Królestwa Polskiego.

W 1835 r. folwark i wieś Zdzieci przechodzą wraz z całością dóbr Osiek w postaci darowizny cara Mikołaja I w ręce generała Bazylego Pogodina. W 1864 r. prawem spadku po ojcu, dobra przechodzą w ręce Aleksandry z Pogodinów Pietrowej. W 1884 r. w spadku po matce wieś i folwark Zdzieci wraz z całością dóbr Osiek w rękach Wasyla Aleksandrowicza Pietrowa.

W 1895 r. wieś i folwark posiadały 31 drewnianych domów oraz 237 mieszkańców, 549 mórg ziemi dworskiej i 109 mórg należących do włościan.

W 1919 r. dobra Osiek a wraz z nimi wieś i folwark Zdzieci przejmują odrodzone Państwo Polskie.

W 1928 r. z dóbr folwarku Zdzieci odłączono obszar 9 ha 8773 m² rozparcelowany między 35 kolonistów tworząc nową jednostkę osadniczą pod nazwą Kolonia Zdzieci.

W 1934 r. wieś Zdzieci liczyła 397 mieszkańców, w tym 186 mężczyzn i 211 kobiet. Dzielili się na 2 jednostki osadnicze: wieś Zdzieci i kolonia Zdzieci.

W czasie okupacji Niemcy zabili w kwietniu 1943 r. dwie osoby z gromady Zdzieci: Stanisława Fecka 1.30 i Podsiadłego 1. 13. W roku 1944 gromada Kolonia Zdzieci została wysiedlona uwagi na położenie w strefie przyfrontowej.

Zrębin

Pierwsza wzmianka o tej wsi pochodzi z połowy XVw. Jej właścicielem był Jan Rytwiański, wojewoda krakowski. Było tu 7 łąnów, z których odprowadzano biskupowi krakowskiemu dziesięcinę snopową i konopną. Wieś nosiła wówczas nazwę „Zdrzabin”. Nazwa ta jest nazwą dzierżawczą od nazwy osobowej „Zręba”. W 1579r. kasztelan biecki płacił od „Srabyńa” (tak wówczas pisano) podatek od 8 osadników, 3 łąnów, 1 zagrodnika, 2 komorników i 1 ubogiego. Przed 1621r. wieś była własnością Jana Tęczyńskiego – wojewody krakowskiego, który nadał ją wraz z Sieragami klasztorowi kamedułów w Rytwianach.

We władaniu klasztoru pozostaje do 1826r., tj. do momentu sekularyzacji zakonu. Wtedy to dobra Sieragi przechodzą na skarb Królestwa Polskiego. Część tych dóbr kupuje Adam Potocki. W 1871r. dobra otrzymuje Artur hrabia Potocki. W 1892r. z kolei przechodzą w ręce Róży z Potockich z Radziwiłłowej. W latach 80-tych ubiegłego wieku były tu dwie jednostki osadnicze: wieś miała 37 domów 229 mieszkańców i 579 mórg ziemi; osada: 1 dom, 17 mieszkańców i 35 mórg ziemi dworskiej. Pod koniec XIXw. wieś miała 491 mórg ziemi, 52 drewniane domy, 303 mieszkańców (154 mężczyzn i 149 kobiet).

Zrębin dwór miał około 30 mórg ziemi, 1 drewniany dom i 14 mieszkańców. W 1932r. dobra otrzymuje w spadku po matce Róży, Maciej Mikołaj Maria książę Radziwiłł. Zrębin dzielił się wtedy na: wieś Zrębin, osada pokarczenna Zrębin, osada młyńska Połaniec – Zrębin oraz folwark Sieragi. W 1934r. gromada Zrębin liczyła 397 mieszkańców (186 mężczyzn i 211 kobiet). Przez jej teren przechodziła kolej żelazna – wąskotorowa (Bogoria – Rataje). W Sieragach znajdowała się stacja kolejki (kolejka ta została rozebrana pod koniec lat 80-tych XX w.). We wsi była dwuklasowa szkoła powszechna z 2 nauczycielami i 106 uczniami.

W 1934r. występowały tu takie nazwiska, jak: Sekuła, Śmieszek, Sadocha, Rogóz, Trond, Przekota, Jastrząb, Kalita, Wójcikowski, Wawrzekiewicz, Wołowicki, Duda, Kwiatkowski, Pawełek, Sikora, Patyna, Podsiadły, Grabowski, Strójwąs, Kąsek, Wilk, Błąd, Żak, Kądziała, Baran, Jendo, Kuraś, Rosół, Papież, Macias, Pawlak, Błażkiewicz, Kubik, Łodkowski, Grelewski, Łysiak, Marczewski, Stachowicz, Maj, Strzępek, Durma, Ofman. W okresie okupacji, w kwietniu 1944r. Niemcy aresztowali 9 chłopów, jako zakładników za nieopłacone kontrybucje. We wrześniu 1944r. dobra Sieragi zostały przejęte na Skarb Państwa.

Podczas badań archeologicznych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) natrafiono w Zrębinie na ślad osadnictwa neolitycznego, osadę kultury łużyckiej z okresu późnego brązu oraz ślad osadnictwa wczesnośredniowiecznego (VI-VIII w.).

4.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy definiowany jest jako przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Dziedzictwo kulturowe gminy Połaniec wiąże się przede wszystkim z działalnością rolniczą, a zasoby zabytkowe to głównie obiekty sakralne, dawne założenie dworsko-folwarczne oraz zachowane historyczne układy przestrzenne miejscowości wraz z jej tradycyjną zabudową. Niezwykle istotnym dopełnieniem krajobrazu kulturowego są również elementy małej architektury: kapliczki, krzyże i figury przydrożne oraz miejsca pamięci.

Największe walory zabytkowe, pomimo znacznego obecnie zaniedbania, posiada park podworski w Ruszczy o czytelnej kompozycji przestrzennej z zachowanym dworem i budynkami gospodarczymi. Z zespołem dworsko-folwarcznym powiązany jest bezpośrednio historyczne układy przestrzenne wsi, będące wynikiem zarówno przemian w gospodarce rolnej, jak również stosunków własnościowych (wsie rządowe, prywatne).

Tradycyjna zabudowa mieszkaniowa wsi na terenie gminy reprezentuje typ budownictwa charakterystycznego dla okolic Sandomierza. Najstarsze budynki posiadają dachy czterospadowe, późniejsze dwuspadowe, pierwotnie kryte słomą. Wznoszone najczęściej z drewna o konstrukcji ścian węglowej oraz domy o konstrukcji murowano-drewnianej (np. Rudniki, Brzozowa Połaniec). Domy głównie szeroko

frontowe, rzadziej wąsko frontowe. Istniejąca tradycyjna zabudowa wsi zachowana jest w małym stopniu. Pojawiająca się nowa zabudowa lokalizowana jest często za starym, drewnianym lub murowano-drewnianym domem, pozostawiając dzięki temu tradycyjny układ wsi. Proces powstawania nowej zabudowy powiązanej z historycznymi zespołami odbywa się najczęściej na zasadzie kontynuacji wcześniej wytworzonego układu przestrzennego.

Krajobraz kulturowy wsi uzupełniają przydrożne kapliczki, krzyże i figury o charakterze dziękczynnym i intencyjnym, których znaczna ilość przetrwała do czasów obecnym i z reguły utrzymana jest w dobrym stanie.

Dynamiczny rozwój gminy w ostatnich latach wpłynął na znaczny ruch budowlany, co przyniosło nowe formy osadnicze nie związane z tradycyjną zabudową wiejską, lecz mające formę zespołów osiedli willowych, charakterystycznych dla terenów podmiejskich.

Ustawa o ochronie i opiece nad zabytkami definiuje pojęcie krajobrazu kulturowego, którym jest "przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze".

Obszary posiadające szczególne walory krajobrazowe i kulturowe mogą zostać uznane za park kulturowy. Park kulturowy stanowi formę ochrony krajobrazu kulturowego dającą możliwość stworzenia odpowiednich warunków dla zachowania występujących na jego terenie wartości historyczno-kulturowych, wiążąc je z ochroną środowiska naturalnego. Dla terenu województwa zidentyfikowano i opracowano obszary, które powinny być chronione w ramach formuły parków kulturowych. Powiat staszowski a wraz z nim gmina Połaniec nie jest jednostką ukształtowaną w pełni na podstawach historycznych a jedynie w rezultacie decyzji administracyjnych. Nie mniej w obecnych granicach posiada znaczące wyodrębniające go walory zwłaszcza w zróżnicowanych formach fizjograficznych. Można powiedzieć, że częściową osią gminy jest dolina rzeki Czarnej. Na obszarze gminy mamy do czynienia z kilkoma formami krajobrazu kulturowego, a są to:

- tereny na północ od Połańca zawierające liczne stanowiska pradziejowych neolitycznych osad i grobów megalitycznych
- tereny na wschód od Połańca, zawierające Kopiec Tadeusza Kościuszki, miejsca po dawnym grodzie połanieckim oraz dawna, średniowieczna lokalizacja Połańca.

Wymienione obszary posiadają szczególne walory krajobrazowo – kulturowe i jako takie powinny zostać uznane za parki kulturowe. Park kulturowy stanowi formę ochrony krajobrazu dającą możliwość stworzenia odpowiednich warunków dla zachowania występujących na jego terenie wartości historyczno – kulturowych, wiążąc je z ochroną środowiska naturalnego.

5. OCHRONA ZABYTEKÓW NA TERENIE GMINY POŁANIEC. STAN PRAWNY

Zabytki podlegają ochronie prawnej na podstawie Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Zgodnie z w/w ustawą, występuje podział na zabytki ruchome, nieruchome i archeologiczne, według którego prowadzony rejestr zabytków wpisywanych w księgi przeznaczone dla danej kategorii: A, B i C.

Warto przypomnieć, iż obiekt jest zabytkowy jeżeli posiada określone wartości zabytkowe (choćby jedno z wymienionych kryteriów).

- wartości historyczne -np. miejsce prowadzenia ważnych dla historii Polski bitew, wydarzeń, obecność w danych obiektach wybitnych postaci lub należące do nich przedmioty;
- wartości artystyczne – np. dzieła prezentujące style danej epoki;
- wartości naukowe -np. obiekty noszące cechy twórczości danego artysty, pokazujące fazę rozwoju jego twórczości lub danego stylu.

Objęcie zabytku jedną z form ochrony, w zależności od jego rangi i znaczenia, a także biorąc pod uwagę specyficzne dla regionu typowe cechy obiektu, ma zapewnić jego dalsze zachowanie.

5.1. Rejestr zabytków. Zabytki nieruchome

Rejestr zabytków dla województwa świętokrzyskiego prowadzony jest przez WKZ w Kielcach (księga A – zabytki nieruchome).

W Urzędzie Miasta i Gminy Połaniec aktualizowanie i uzupełnianie gminnej ewidencji zabytków, obejmującej obiekty, które zweryfikowano w ramach przygotowywania rozpoznania zasobu gminy.

5.2. Rejestr zabytków. Zabytki ruchome

5.3. Gminna ewidencja zabytków

Na terenie gminy Połaniec znajduje się 5 obiektów wpisanych do rejestru Świętokrzyskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach (dalej zwanego WKZ). Są to zarówno zespoły zabytkowe jak i pojedyncze obiekty.

Poniżej tabela zawierająca wykaz obiektów z rejestru Świętokrzyskiego WKZ w Kielcach dla Gminy Połaniec.

Wojewódzki rejestr zabytków – Gmina Połaniec (stan na 10.07.2007)

POŁANIEC – gmina:

LP	Miejscowość	Obiekt
1	Połaniec	zespół kościoła parafialnego p.w. św. Marcina:
2	Połaniec	kościół, nr rej.: 830 z 15.03.1975
3	Połaniec	kaplica MB Różańcowej, nr rej.: 162 (t.) z 16.06.1977
4	Połaniec	najstarsza (wschodnia) część cmentarza par przy ul. Osieckiej., nr rej.: 476 (t.) z 08.06.1992
5	Ruszcza	- zespół parkowo-dworski, nr rej.: 249 (t.) z 18.01.1984:
	Ruszcza	- dwór,
	Ruszcza	- obora I,
	Ruszcza	- obora II,
	Ruszcza	- obora III,
	Ruszcza	- obora IV,
	Ruszcza	- spichlerz,
	Ruszcza	- park, nr rej.: 690 z 19.12.1957

Wykaz obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Połaniec

A. Wykaz figur, krzyży i kapliczek znajdujących się na terenie Miasta i Gminy Połaniec stanowiący jednocześnie rejestr A (zabytków nieruchomych)

Fotografia	Krótki opis
	<p>1. Łęg – kapliczka szafkowa wzniesiona przed 1900r. Drewniana z okienkami na cztery strony świata z łamanym dachem dwuspadowym, za każdą szybą obraz. W 1948 r. remontowana po raz pierwszy przez Pana Stanisława Pisulę, po raz drugi w 1978r. przez Stanisława Sutka. Generalny remont w 1995r. wykonali: St. Sutek, J. Machniak, St. Bład.</p>
	<p>2. Ruszcza – figura Matki Bożej na cokole betonowym, gzymsowanym ufundowana przez Stanisława Knothe w 1933r.</p>
	<p>3. Maśnik – kapliczka szafkowa stalowa oszklona zwieńczona krzyżem w zagrodzie ufundowana w 1934 r. przez Franciszkę i Stanisława Dziados. Wewnątrz jest figurka MB Różańcowej. Odnowiona została w 1985r.</p>

4. Połaniec ul. Staszowska – kapliczka szafkowa metalowa na rozgałęzieniu dróg, ufundowana ok. 1935 r., odnowiona w latach powojennych przez Zakład Inwalidów w Połańcu.

5. Połaniec ul. Osiecka – przed wejściem na cmentarz parafialny kapliczka z figurą Matki Boskiej. Na czołowej ścianie znajduje się krucyfiks i wycięty napis „Fundacja ks. P. Fb (Braziewiczza) 1906 R. P. dnia 5 listopada 1906r.”

6. Połaniec, ul. Żapniowska – zabytkowa figura przedstawiająca św. Jana Nepomucena w stroju kapłana, podtrzymująca prawą ręką krucyfiks, a w lewej trzymającego palmę. Stoi ona na czworobocznym cokole zwieńczonym gzymsem. Pochodzi ona z 1738 r.

7. Tursko Małe - krzyż kamienny, przeniesiony na to miejsce z Zawady w 1972r.

8. Kraśnik – krzyż drewniany z roku 1933 r. ufundował Józef Szymański

9. Tursko Małe – krzyż drewniany z rzeźbioną w drewnie figurą Chrystusa, u jego stóp przymocowana jest rzeźbiona w drewnie postać kobiety klęczącej ufundowany przez rodzinę Pająków przed II wojną światową

10. Połaniec, ul. Krakowska Duża – dębowy krzyż z XIX wieku z fundacji mieszkańców. Przesunięty w 1939 r. w obecne miejsce, wzmocniony dołem dwoma betonowymi słupami

11. Połaniec ul. Staszowska – krzyż z fundacji Józefa Kubika, wyciosany z drzewa dębowego z wizerunkiem Chrystusa z roku 1935, odnowiony w 1994 r. przez mieszkańców ulicy. Napis „Boże Błogosław nam R.P. 1935” wyrzeźbił Ryszard Łowicki.

12. Okrągła – metalowy krzyż ufundowany przed 1900 r. przez właściciela posesji J. Bednarskiego. Osadzony on jest na postumencie betonowym z wizerunkiem Bożej Męki.

13. Tursko Małe – krzyż metalowy z wizerunkiem Chrystusa wzniesiony przed 1900 r. przez p. Wołoszyna (dziadek obecnej właścicielki p. Chmielowiec) na betonowym postumencie

14. Połaniec ul. Kościuszki - kamienny krzyż z 1910 r. ufundowany przez J. Pawlaka z Maśnika z wizerunkiem Chrystusa. Na boku krzyża są rzeźby.

15. Rybitwy – drewniany krzyż z wizerunkiem Chrystusa z 1944r., wykonany przez W. Kosowicza z Połańca

16. Połaniec ul. Żapniowska – metalowy krzyż wzniesiony w 1907r. przez M. Paducha, postument z piaskowca.

17. Dzieci Stare – z 1948 r. ufundowany przez mieszkańców. Drzewo dębowe подарowane przez Marcin Błaszkwicz. W drewnie wyciosał go Stefan Podsiadły.

18. Maśnik – krzyż żeliwny na wysokim, betonowym postumencie. Wzniesiony w 1937 r. przez Związek Koła Strzeleckiego w Maśniku. Nazwiska fundatorów zamurwane są w środku postumentu.

19. Dzieci Stare – żelazny krzyż z wizerunkiem Chrystusa z 1949 r. Na betonowym trójstopniowym postumencie. Pośrodku postumentu jest umieszczony obrazek M.B z dzieciątkiem Jezus. Konstrukcję krzyża wykonał Władysław Gaj.

20. Maśnik – Krzyż drewniany z 1948 r. wzniesiony z fundacji Ewy i Jana Tatarów.
Wzmocniony w 1977 r. betonową podstawą.

21. Rudniki – krzyż metalowy z 1948 r. wzniesiony z fundacji Marianny i Wojciecha Kasperskich. Osadzony na postumencie z kamienia.

22. Tursko Małe - kapliczka szafkowa, ustawiona w latach 70. tych XXw na miejscu starszej.

23. Tursko Małe - krzyż kamienny z 1952 roku, ustawiony na początku wsi ufundowany przez mieszkańców.

ZABYTKI ARCHITEKTURY SAKRALNEJ

- **Zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Marcina pocz. XX w. w Połańcu,**

Pierwszym kościołem był wzmiankowany w 1191 roku kościół- kaplica pod wezwaniem św. Katarzyny aleksandryjskiej jako uposażenie kolegiaty sandomierskiej. Kościół ten istniał na terenie dawnego grodu połanieckiego nad Wisłą. W połowie XIV wieku jak podaje długość Połaniec został przeniesiony w obecne miejsce. Jak głosi tradycja, król Kazimierz wielki wybudował wówczas drewniany kościół p.w. Św. Marcina biskupa i męczennika. Kościół ten istniał ponad 200 lat i spłonął w czasie pożaru miasta w 1562 roku. Kolejny również, drewniany (z modrzewia), został wzniesiony za czasów Zygmunta Augusta, około 1567 roku. W początkach XVIII wieku, dzięki fundacji Stanisława Szembeka wybudowano barokowa kaplice Matki Bożej Różańcowej. Przy kościele św. Marcina stał również drewniany kościół szpitalny pod wezwaniem św. Ducha. Plac wokół kościoła był jednocześnie cmentarzem grzebalnym. Znamy nazwiska połanieckich proboszczów począwszy od 1326 roku, znamy też nazwiska proboszczów szpitalnych.

Kościół połanieckich należał do jednej z większych budowli drewnianych tego typu na ziemiach polskich. Był bogato wyposażony, a w samym kościele przechowywane były księgi kościelne, religijne, księgi miejski i inne pamiątki świadczące o bogatej przeszłości miasta. *12 czerwca 1889 roku, w samo południe, w domu Żyda wybuchł wielki pożar.* W kilkanaście minut ogień ogarnął całe drewniane śródmieście Połania i rozprzestrzenił się na lewobrzeżną część miasta tzw. Zamoście. Ogień sięgnął również kościoła św. Marcina. Spłonęły też cenne zabytki; rzeźby, ołtarze, obrazy. Spłonęła też biblioteka znajdująca się w kościele, zawierająca 188 starodruków. Spaliły się pamiątki po Tadeuszu Kościuszcze i dokumenty związane z miastem. Był to ostatni wielki pożar miasta. Na pogorzeliści ostała się tylko murowana Kaplica Matki Bożej Różańcowej, do której dobudowano barak by odprawiać tam msze św. Budowy nowej świątyni podjął się proboszcz ks. kanonik Leon Kowalski. Dokumentację wykonał Napoleon Statowski z Rytwian, roboty prowadził mistrz budowlany Michał Głowacki z Oleśnicy pod nadzorem A. Wieczorkowskiego, budowniczego powiatu sandomierskiego.

Roboty rozpoczęto w 1890 roku, a 2 października 1893 roku ks. Antoni Sotkiewicz, biskup sandomierski poświęcił kamień węgielny. Odbudowa kościoła to wielki wysiłek ówczesnej społeczności parafialnej. Parafianie nie szczędzili datków i własnej pracy. Miasto dało 2800 m³ drewna, cegłę wypalano na miejscu, po budulec jeżdżono też do Chęcin. Pomagali też okoliczni ziemianie. Marcin Popiel, właściciel Kurozwęk dał kamień na budowę, Artur hrabia Potocki, właściciel dóbr staszowskich dał 500 korców wapna, 40 000 szt cegły i kamień.

Należy zwrócić uwagę, iż samo miasto też uległo pożodze w związku z czym wysiłek parafii musiał być znaczny.

Po śmierci Leona Kowalskiego budowę kościoła kontynuował ksiądz proboszcz Feliks Braziewicz. 29 lipca 1900 roku ksiądz Antoni Sotkiewicz, biskup sandomierski dokonał konsekracji nowego kościoła. Kościół został odbudowany w stylu neogotyckim, na planie krzyża łacińskiego, zwróconego ku zachodowi. Poprzedni kościół był orientowany. Fronton z wieżyczką ma 45 m wysokości. Kościół jest ogrodzony murem z czerwonej cegły. Dziś kościół należy do najstarszych budowli w Połańcu.

Z dawnych czasów zachowała się Kaplica Szembeka (bez wyposażenia), kamień epitafijny rodziny Dembickich, obraz Św. Marcina.

ZABYTKI ARCHITEKTURY REZYDENCJONALNEJ to:

- **Zespół parkowo - dworski w Ruszcy,**

Pod koniec XVIII wieku powstały istniejące do dziś dwór i park. W latach trzydziestych XX wieku miał miejsce pożar dworu i dworskich budynków gospodarczych.

Dwór drewniany, otynkowany, parterowy na rzucie prostokąta z gankiem od frontu. Wnętrze budynku dwukwaterowe z dużą sienią na osi. Dach wysoki dwuspadowy, pierwotnie kryty gontem, obecnie blachą. Dwór zajmuje centralne miejsce parku o pow. 6,84 ha. W części południowej parku położone są dwa wydłużone stawy przecięte groblą i obsadzone starodrzewiem. Druga kępa starodrzewu skupia się wzdłuż jego północnej granicy, oddzielając go od części gospodarczej założenia. Z południowo- zachodniego narożnika wybiega krótka aleja utworzona z dębów i kasztanowców. Podobna aleja prowadzi wzdłuż wschodniej granicy założenia dworsko-parkowego. W drzewostanie przeważają dęby (22 szt.), a wśród nich dąb „Kościszko”, kasztanowce (13 szt.), graby (11 szt.), wierzby (8 szt.) i świerki (8 szt.).

Budynki gospodarcze: stodoły, obory, stajnie, spichlerz usytuowane są w północnej części założenia i otoczone były pierwotnie murem ceglany, którego fragment zachował się jedynie w części płn.-zach, obecnie w dużej części ogrodzenie murowane z cegły klinkierowej.

ZABYTKOWY UKŁAD URBANISTYCZNY to:

- **XVI wieczne założenia miasta Połańca z ulicami: Plac Uniwersału Połanieckiego (Rynek), 11 Listopada, Ruszczańska, Zrębińska, Mielecka, Partyzantów.**

Rynek w Połańcu lokowany był pierwotnie nad Wisłą w okolicy Winnej Góry.

Okolo 1350 roku w skutek zatoru lodowego na Wiśle miasto zostało zniszczone. Nowa lokalizacja to dzisiejszy Rynek z ulicami zeń wychodzącymi i terenem wokół kościoła św. Marcina. Trudno dziś ustalić, jak wyglądał dawny Rynek, gdyż miasto o zabudowie drewnianej często nękały pożary. Wiemy, że miał kształt prostokąta, z którego promieniście rozchodziły się ulice, a sam Rynek powstał z poszerzenia traktu handlowego z Krakowa do Sandomierza i dalej na Ruś. Wszystko wskazuje na to, że tu się handlowało, tu pobierano podatki, również na rzecz skarbu królewskiego. W centrum Rynku stał drewniany ratusz, a potem dom zajezdny (spłonął w roku 1861), w którym zatrzymywali się kupcy. Obok były kramy, stragany, i jatki rzeźnicze. Była też studnia i szopa, w której trzymano sprzęt pomocny przy gaszeniu pożarów. Posiadanie domu w Rynku świadczyło o zamożności i prestiżu mieszczan.

Po wielkim pożarze w 1861 roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych nakazała wprowadzenie ścisłej zabudowy, domy miały być murowane, a dojazdy (tzw. gać) do wszystkich posesji miały znajdować się z tyłu budynku. Pozostałością tej koncepcji jest do dziś istniejąca ulica Tylna. Pierwszy imienny wykaz mieszkańców Rynku pochodzi z 1774 roku i dominują w nim nazwiska żydowskie. Z centralnego punktu Połańca rozchodziły się wtedy ulice: Kościelna (dzisiaj 11- go Listopada), św. Katarzyny (dziś Mielecka), droga do Oleśnicy (dziś ulica Zrębińska), Krakowska, Ruszczka (dziś Ruszczańska), Kirkucka (dzisiaj Partyzantów). Z dokumentów wynika, że od 1888 roku wzdłuż zachodniej pierzei Rynku płynął rynsztok (zakryty ostatecznie w 1960 roku).

W 1931 roku wybudowano w centrum Rynku budynek Ochotniczej Straży Pożarnej. Wówczas rozebrano kramy i stragany, a pozostawiono jatki rzeźnicze. Te ostatnie zniknęły dopiero w 1965 roku. W tym czasie zmienił się też układ dróg i ostatecznie powstała Trasa Nadwiślańska. Dzisiejszy Rynek to prostokątny plac o wymiarach 82,5x 181 metrów.

Oś Rynku zorientowana jest na godzinę 13⁰⁰. Położenie Rynku, który dziś nosi nazwę Placu Uniwersału Połanieckiego jest niezwykle korzystne ze względu na warunki termiczne i cyrkulację powietrza. Tak jak było tu przed wiekami.

Cmentarze:

- **Cmentarz parafialny rzymsko-katolicki w Połańcu przy ulicy Osieckiej (cz. wschodnia) XIX wiek,**

Cmentarz przy ul. Osieckiej, założony przed 1837 rokiem. Na jego terenie znajduje się kaplica wybudowana w 1910 roku na planie prostokąta. Jej fronton zdobią dwie piramidalne kolumny. Fundatorem kaplicy był ksiądz proboszcz Leon Braziewicz. Na cmentarzu znajduje się wiele kamiennych nagrobków. Najstarsze należą do rodziny Piecków (1846 r.) i Wójcikowskich (1858r.) Twardzikowskich (1837r.). Pochowani są tu księża: m in. ks. Julian Jarzyna, ks. Zygmunt Wieczorek.

Swą okazałością wyróżnia się także grobowiec rodziny Knothe, ostatnich właścicieli Ruszczy. Troskliwą opieką otoczone są zawsze mogiły żołnierzy poległych we wrześniu 1939 roku oraz groby osób rozstrzelanych przez Niemców w latach okupacji.

WYKAZ GROBÓW znajdujących się w tzw. alei poległych i pomordowanych w latach II wojny światowej na cmentarzu przy ul. Osieckiej w Połańcu:

1. Grób Otolii Kubik – łączniczka oddziałów partyzanckich AK – żyła lat 26, zginęła od kul niemieckich 5.08.1944r.,
2. Grób Zofii Wójcikowskiej, żyła lat 10 – zginęła tragicznie,
3. Grób Władysławy Bobrowskiej – żołnierz i łączniczka AK Obwodu Sandomierskiego Zamordowana przez NKWD – 25.09.1944r.,
4. NN
5. Grób Juliana Ramosa, zginął w 1943 roku w walce o wyzwolenie Ojczyzny,
6. Grób Cecylii Sojda, żyła lat 89 zmarła 12.02.1991r
7. Grób Piotra Sojdy, zmarł 15.09.1943r. w walce o wyzwolenie Ojczyzny,
8. Grób braci Jarzynów Eugeniusz i Edmund – zginęli śmiercią tragiczną zamordowani przez Niemców,
9. Grób Henryka Kuci, żył lat 27 – zginął śmiercią tragiczną dnia 30.06.1943 r.
10. Grób Władysławy Wałcerz,- zginęła w 1943 roku w walce o wyzwolenie Ojczyzny
11. Grób Tadeusza Bryka, żył lat 21 zginął z rąk Gestapo 1.07.1943r.
12. Grób Tadeusza Górki mjr lek. wet., – zginął 01.07.1943r.
13. Grób Jana Liwińskiego, zginął w 1943r.
14. Zbiorowa mogiła Żołnierzy Września 1939 roku, pochowani: Brzozowski Antoni, Bryzek Jan i inni

W zachodniej części cmentarza znajduje się zbiorowa mogiła poległych żołnierzy z I wojny światowej. Najstarsza część cmentarza (od strony ul. Osieckiej) wpisana jest do rejestru zabytków. Wcześniej funkcję cmentarza pełnił plac wokół kościoła pw. Św. Marcina. Początki cmentarza położonego przy kościele sięgają zapewne czasów drugiej lokacji. Zmarłych chowano wtedy według zajmowanych przez nich pozycji w społeczeństwie, a miejscem pochówku były kościoły, klasztory lub ich podziemia, bądź place przykościelne. Gdy zaczęło brakować na nich miejsca, zmarłych zaczęto chować w pobliżu kościoła. 100 lat temu, w trakcie wykopów pod budowę nowego kościoła wykopano znaczną ilość kości ludzkich. Doczesne szczątki pochowano we wspólnej mogile przy kościele.

- **Cmentarz żydowski (kirkut) przy ul. Partyzantów,**

Cmentarze żydowskie były zazwyczaj niezwykle bogate w nagrobki i różnego rodzaju napisy ponieważ trwały przez wieki nie ruszane. Według religii mojżeszowej grób zmarłego był miejscem nietykalnym. Na żydowskich cmentarzach tzw. kirkutach obowiązywał ten sam wymiar grobów, a w ślad za tym i kamieni nagrobkowych. Różniły się one jedynie wysokością i rodzajem surowca, z którego były wykonane. Przeważały macewy prostokątne, kamienne płyty, stojące pionowo, z półokrągłym lub trójkątnym zakończeniem. Warunkiem istnienia połanieckiej gminy żydowskiej był cmentarz żydowski, który znajdował się przy ulicy Irkuckiej (dziś ulica Partyzantów). Większość macew z połanieckiego kirkuta wykonanych było z kamienia przywiezionego z okolic Nietuliska koło Ostrowca.

W okresie międzywojennym Żydzi stanowili około 40% ogólnej liczby mieszkańców miasteczka. Liczba Żydów wzrosła w początkowym okresie okupacji (liczbę mieszkańców Połańca szacowano wtedy na 11 tys. osób, z tego około 8 tys. to Żydzi).

18 i 19 października 1942 roku (niedziela - poniedziałek) 9 Niemców przy pomocy żydowskiego Judenratu spędziło wszystkich Żydów na Rynek. Tu dokonano segregacji zdolnych do transportu, a pozostałych - głównie dzieci, starców i kaleki zaczęto rozstrzeliwać. Zwłoki przewieziono potem na cmentarz żydowski - kirkut-zlokalizowany również przy dzisiejszej ulicy Partyzantów. Zdolni do transportu o ile nie zbiegli w drodze, trafili poprzez Staszów i Szczucin do obozów zagłady. Cmentarz żydowski położony przy ulicy Partyzantów, pow. o. 0,47 ha, nagrobki nie zachowały się. W 2011 roku zwrócony warszawskiej Gminie Żydowskiej.

- **Cmentarz przy ul. Jędrusiów (choleryczny - nie zachowany)**

Historycznym cmentarzem był cmentarz „choleryczny”, zlokalizowany przy dzisiejszej ulicy Jędrusiów, na terenie porośłym dziś lasem. Cholera i nie tylko ona zbierała swoje żniwo jeszcze w czasie pierwszej wojny światowej. Już od czasów średniowiecza ludzkość narażona była na „morowe powietrze”, stąd ludzi zmarłych

na cholere chowano poza miastem. Ostatnia epidemia cholery w Połańcu miała miejsce w czterdziestych XIX wieku.

- **Cmentarz (pozostałości) po cm. ewangelickim w Luszyca (nie zachowany)**

Stary również niewielki cmentarz w Luszyca. Źródła historyczne mówią, że jest to cmentarz kolonistów niemieckich, mieszkających w tej miejscowości do 1944r.

- **Cmentarz (nieistniejący) na Winnej Górze**

Badania archeologiczne prowadzone w latach 80. XX wieku przez archeologów z Uniwersytetu Warszawskiego dowiodły istnienia kolejnego, jeszcze wcześniejszego cmentarza, położonego na wysokim brzegu Wisły, na Winnej Górze.

Jest to najstarsza ze znanych lokalizacji cmentarza chrześcijańskiego w okolicy Połańca. Znaleziono tu ślady ponad 60 grobów, dość skromnie wyposażonych. Niewiele było także znalezisk przedmiotów kultury materialnej. W jednym z grobów natrafiono na srebrną monetę Albrechta Pruskiego z 1537 roku. W trzech grobach odkryto żelazne kłódki, co wskazywałoby na to, że były to groby żydowskie(?). Wiek cmentarza określono na XV - XVI wiek.

W spisie ewidencyjnym znajduje się kilka obiektów, które powinny zostać wpisane do Rejestru Zabytków Województwa Świętokrzyskiego ze względu na ich wartość historyczną i artystyczną. O ile ewidencja obiektów dziedzictwa kulturowego nie nakłada na ich użytkowników szczególnych rygorów konserwatorskich, łącznie z możliwością rozbiórki, o tyle wpisanie do rejestru poza oczywistą nobilitacją, zabezpiecza obiekty przed nieuzgodnioną z konserwatorem ingerencją. Poza tym obiekty chronione wpisem podlegają formalnym nakazom konserwatorskim w przypadku zaniedbania ich przez użytkownika. Nie mniej istotnym skutkiem wpisu jest możliwość korzystania z pomocowych środków zewnętrznych, jeśli zachodzi taka konieczność.

Wojewódzki Konserwator Zabytków może z urzędu wszcząć procedurę wpisania zabytku do rejestru lub na wniosek właściciela albo wieczystego użytkownika gruntu, na którym zlokalizowany jest zabytek. Do wniosku załącza się:

- ✓ wyciąg z planów geodezyjnych z naznaczeniem działki, na której leży przedmiotowy zabytek,
- ✓ wyciąg z rejestru gruntów, poświadczający tytuł własności,
- ✓ dokumentację pomiarową obiektu, (rzuty, przekroje, sytuację i orientację)
- ✓ dokładny opis obiektu, (w tym: materiał, konstrukcja, wnętrza, wyposażenie, instalacje, powierzchnia użytkowa, kubatura itp.)
- ✓ dokumentację fotograficzną,
- ✓ historię obiektu, autora projektu, pierwotne przeznaczenie itp.
- ✓ stan zachowania,
- ✓ opis przeprowadzonych remontów, przebudów, napraw itp. zdarzeń,
- ✓ bibliografię i ikonografię.

Rolą organów samorządu powiatowego lub gminnego winno być kreowanie procedur wpisywania zabytków do rejestru, przekonywanie właścicieli i użytkowników do podejmowania stosownych działań a także pomoc przy sporządzaniu wniosków i niezbędnej dokumentacji.

Stan utrzymania zabytków nieruchomych

W najlepszym stanie zachowania znajdują się zabytki **architektury sakralnej**, głównie poprzez utrzymanie tego samego właściciela i tego samego sposobu użytkowania, jak również dzięki właściwej ochronie konserwatorskiej i funduszom płynącym ze strony Kościoła, Państwa i samorządów.

W ostatnich kilkudziesięciu lat w zespole kościoła pw. św Marcina dokonano szereg prac remontowych i konserwatorskich; dokonano remontu wnętrza (1999), (malowidła i polichromie), remont organów (2011r.), remont dachu (1999r.), zabezpieczenie muru i wieży (wymiana m. in. cegieł w murze). Wykonano szereg prac na cmentarzu parafialnym przy ulicy Osieckiej, w tym prace porządkowe, remonty i zakładanie nagrobków poległych i pomordowanych w okresie II wojny światowej, poprawie uległa estetyka.

W dobrym stanie zachowania są też zazwyczaj obiekty **użyteczności publicznej**. W znacznie gorszym stanie znajdują się zabytkowe **budynki mieszkalne miast i miasteczek**. Niewłaściwa polityka państwa w czasach PRL sprawiła, że obiekty te nie były systematycznie i w porę remontowane, a ogromne zaniedbania nie

dają się odrobić w krótkim czasie. Zagrożeniem jest także nikły stan świadomości społecznej, powodujący, że nawet w przypadku posiadania środków finansowych, właściciel nie potrafią z nich należycie skorzystać, czego najbardziej spektakularne przykłady, to okładanie elewacji plastikowym sidingiem lub stosowane bez umiaru elewacje ceramiczne.

W złym stanie zachowania jest **zespół dworsko-parkowy w Ruszcy**, który nie ma użytkownika.

Fatalny stan zachowania prezentują relikty **dawnej zabudowy wiejskiej**, kiedyś wyznaczającej specyficzny klimat sandomierskiej wsi, obecnie wypieranych przez zabudowę nową, mającą charakter zabudowy podmiejskiej.

Zabytki ruchome

Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę. Centralną ewidencją zabytków ruchomych prowadzi Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Trwają prace nad uruchomieniem i aktualizacją bazy o zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru.

Do rejestru zabytek ruchomy wpisuje się na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku.

5.3 Muzea

Muzea są skarbnicą historii regionu i narodu, owocem pasji ludzi tu wyrosłych, efektem często wieloletnich, mozolnych zabiegów lokalnych instytucji, samorządów, towarzystw regionalnych, mieszczańskiej inteligencji, duchownych, nauczycieli.

Są pozostałością, a często tylko śladem dawnych fortun, rodów, zdarzeń, dramatów, złotych okresów, wojen, upadków i świetności. Stanowią dokumentację narodowej, religijnej i kulturowej tożsamości, często niestety cząstkową.

Instytucje te działają w oparciu o statuty nadane im przez organizatora (w tym przypadku przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego lub jednostki samorządu terytorialnego bądź też inne osoby prawne) w trybie określonym w ustawie o muzeach i ustawie o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej.

Na terenie Gminy Połaniec nie ma muzeów. Znajdują się tu: Izba Kościuszkowska w Szkole im. Tadeusza Kościuszki w Połańcu, Galeria Kościuszkowska w Centrum Kultury i Sztuki w Połańcu oraz Galeria Rzeźby (prywatna) Józefa Reguły.

5.4. Wykaz zabytków ruchomych istotnych dla krajobrazu kulturowego gminy

Należy tu wymienić przede wszystkim zabytkowe wyposażenie kościoła pw. Św. Marcina (niektóre figury, obrazy i rzeźby oraz meble).

5.5. Zabytki archeologiczne

Zabytki i stanowiska archeologiczne stanowią materialne świadectwo obecności na danym terenie człowieka. W przypadku gminy Połaniec są to ciekawe przykłady zabytków, chronologicznie sięgających od czasów epoki kamienia po późne średniowiecze i nowożytność.

Pierwsi ludzie, którzy pojawili się na tym terenie, nie prowadzili osiadłego trybu życia. Byli to łowcy, przemierzający się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu pożywienia. Kiedy znaleźli rejon pełen dzikiej zwierzyny, ryb, ptaków i runa leśnego, rozbijali obozowisko i pozostawali w nim do czasu wyczerpania się łowiska. Potem odchodzili, zaś ślady ich krótkotrwałych pobytów są nikłe, trudne do wykrycia przez archeologów.

Podobny tryb życia pędziła ludność środkowej epoki kamienia (mezolitu), choć niekiedy jej przedstawiciele, po znalezieniu wyjątkowo dogodnego miejsca, zatrzymywali się w nim na dłużej.

Tak było na terenie współczesnej, pochłoniętej przez elektrownię wsi Zawada. Odnaleziono tam narzędzia krzemienne należące do tzw. kultury świderskiej.

Skoro już mowa o Zawadzie, to warto podkreślić, że rejon Połańca miał szczęście do badań archeologicznych. Podjęto je, na dużą skalę, w związku z budową elektrowni, a dostarczyły niezwykle bogatego materiału.

W ramach tych prac przebadano m.in. wielokulturowe stanowisko w Łęgu. Wykopaliska podjęto po raz drugi w 1991 roku, przy okazji budowy oczyszczalni ścieków. Najstarsza faza osadnicza wiąże się z mezolityczną kulturą janisławską.

Około czwartego tysiąclecia p.n.e. na obszary nadwiślańskie napłynęła ludność posiadająca już umiejętność prymitywnej uprawy roli i hodowli. Nowi osadnicy potrafili też produkować gliniane naczynia. W okolicach Połańca natrafiono na ślady pobytu ludności kultury pucharów lejkowatych (nazwa od charakterystycznej formy naczyń glinianych). Pojedyncze znaleziska tej kultury znane są m.in. z Zawady, jej kontynuatorką była kultura amfor kulistych (III tysiąclecie p.n.e.). Nieliczne fragmenty naczyń tej kultury odkryto w Łęgu, podobnie jak ułamki ceramiki nieco późniejszej kultury grzebykowodołkowej.

Rejon Połańca zaznacza się też wpływami kultury ceramiki sznurowej, zwłaszcza jej lokalnej odmiany kultury złockiej. Należy ona do schyłkowego okresu epoki neolitu.

Epoka brązu, rozpoczynająca się około 1800 - 1700 lat p.n.e. reprezentowana jest na stanowiskach w Zrębinie, Zawadzie, Łęgu, Kamieńcu. Śladowo występują pozostałości najstarszych kultur brązu (m.in. mierzanowickiej). Bogaty materiał dotyczy natomiast kultury trzcinieckiej oraz łuzyckiej (przechodzącej do epoki żelaza). Liczne ich stanowiska odkryto w Łęgu. Kultura łuzyccka pozostawiła po sobie m.in. osady w Zrębinie, Kamieńcu, Winnicy, Zawadzie, Łęgu oraz cmentarzyska w Kamieńcu i Zawadzie.

Stanowiska z epoki żelaza są w rejonie Połańca reprezentowane przez kulturę przeworską. Znajdują się one w Połańcu i Zawadzie. Prawdziwą rewelacją, dowodem na ożywione kontakty handlowe z Imperium Rzymskim jest, znaleziony w 1968 roku, skarb monet umieszczonych w naczyniu glinianym. Składał się ze 148 denarów pochodzących z III wieku p.n.e.

Cmentarzysko w Zawadzie dostarczyło m.in. ozdób z brązu i srebra, monet (w tym złote z okresu cesarza Nerona), fragmentów ceramiki, broni. Cmentarzysko było użytkowane od I do III wieku n.e.

Po okresie wędrówek ludów (IV VII wiek n.e.), bardzo słabo udokumentowanych znaleziskami, wkraczamy we wczesne średniowiecze, a więc w czasy, gdy nad Wisłą, w okolicach dzisiejszego Połańca, pojawiła się pierwsza, starostłowańska osada.

Ochrona tego dziedzictwa odbywa się w ramach wpisu do rejestru zabytków najcenniejszych zewidencjonowanych stanowisk archeologicznych (księga C-zabytki archeologiczne), samej ewidencji stanowisk oraz zapisu w dokumentach miejscowego prawa przestrzennego. Na terenie gminy nie występują stanowiska wpisane do rejestru zabytków.

Obecność na danym terenie stanowiska archeologicznego, bez względu na to czy zostało wpisane do rejestru zabytków czy widnieje w wykazie ewidencyjnym, wymaga, w przypadku inwestycji związanej np. wykonywaniem jakichkolwiek wykopów w ziemi, udziału archeologa prowadzącego nadzór nad pracami ziemnymi a w uzasadnionych przypadkach również przeprowadzenia archeologicznych badań wykopaliskowych.

Celem badań wykopaliskowych jest pozyskanie artefaktów -zachowanych w danym miejscu i kontekście przedmiotów, ich fragmentów bądź śladów pozostawionych przez człowieka, które pozwalają specjalistom na odczytanie historii związanej z tym przedmiotem i miejscem. Obiekty te po wydobyciu stają się, w rozumieniu ustawy, zabytkami ruchomymi – trafiają najczęściej do zbiorów muzealnych, wpisane do inwentarza muzealnego a teren uwolniony pod planowaną inwestycję.

Na terenie gminy Połaniec odnotowano około 200 stanowisk archeologicznych, w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP).

Wykaz stanowisk Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) na obszarze Gminy Połaniec WYKAZ STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH

Wypis z ewidencji najważniejszych stanowisk archeologicznych na terenie Miasta i Gminy Połaniec (bez stanowisk zniszczonych, o małej wartości; wytłuszczono stanowiska wpisane do rejestru zabytków).

Numery na obszarach AZP w wykazie odpowiadają numerom na mapach AZP poszczególnych obszarów.

Miejscowość	Nr stanowiska w miejscowości	Obszar AZP	Nr na obszarze AZP	Rodzaj stanowiska	Chronologia, kultura
Tursko Małe	4	94-70	34	osada	XII-XIII w,

Kolonia Tursko Małe	3	94-70	27	osada	kultura łużycka, osada, wczesne średniowiecze
Tursko Małe	8	94-70	38	osada	osada produkcyjna, XIII-XVIII w.
Tursko Małe	2	94-70	32	cmentarzysko szkieletowe	średniowiecze, okres nowożytny
Kolonia Tursko Małe	2	94-70	26	osada	wczesny neolit; osada, kultura trzciniecka; osada, kultura łużycka, osada, kultura przeworska; osada, średniowiecze
Kolonia Tursko Małe	1	94-70	5	osada	kultura łużycka, osada, wczesne średniowiecze
Tursko Małe	7	94-70	37	wieś	średniowiecze
Połaniec	2	94-69	2	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Połaniec	3	94-69	3	osada	kultura przeworska
Połaniec	5	94-69		osada	kultura przeworska
Kolonia Połaniec	1	94-69	6	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Kolonia Połaniec	2	94-69	7	osada	neolit; osada, kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Kolonia Połaniec	3	94-69	8	osada	kultura łużycka, osada, kultura przeworska; osada, średniowiecze;
Kolonia Połaniec	4	94-69	9	osada	kultura przeworska
Kolonia Połaniec	5	94-69	10	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Kolonia Połaniec	6	94-69	11	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Zrębin	2	94-69	12	osada	kultura łużycka; osada wczesne średniowiecze; osada, wczesny neolit
Zrębin	3	94-69	13	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Zrębin	1	94-69	15	osada	kultura trzciniecka, osada, kultura mierzanowicka, osada, kultura łużycka
Barszczówka	1	94-69	24	osada	kultura łużycka
Barszczówka	2	94-69	25	osada	kultura pucharów lejkowatych; osada, kultura mierzanowicka; osada, kultura trzciniecka; osada, kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada wczesne średniowiecze;
Kolonia Połaniec	7	94-69	16	osada	kultura pucharów lejkowatych; osada, kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze

Kolonia Połaniec	8	94-69	17		osada, kultura łużycka
Kamieniec	1	94-69	18	osada	kultura pucharów lejkowatych; osada, kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Kamieniec	2	94-69	19	cmentarzysko	kultura łużycka
Wymysłów	1	94-69	26	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Rudniki	2	94-69	35	osada	średniowiecze i okres nowożytny
Zdzieci Nowe	2	94-69	33	osada	kultura pucharów lejkowatych; osada, kultura łużycka
Zrębin	7	94-69	34	osada	epoka brązu
Łęg	1	94-69	42	osada	kultura łużycka (stanowisko prawie całkowicie zniszczone)
Zawada	1	94-69	43	obozowisko	paleolit schyłkowy; osada, kultura mierzanowicka, cmentarzysko, kultura łużycka, osada kultura przeworska, osada, wczesne średniowiecze (stanowisko prawie całkowicie zniszczone)
Zrębin	9	94-68	23	osada,	neolit; osada, kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Zdzieci Nowe	1	94-68	1	osada	kultura trzciniecka
Kamieniec	7	94-68	19	osada	kultura łużycka
Ruszcza	9	95-68	117	osada	pradzieje
Ruszcza	10	95-68	118	osada	pradzieje
Ruszcza	11	95-68	119	osada	pradzieje
Ruszcza	12	95-68	120	osada	pradzieje
Ruszcza	7	95-68	115	osada	pradzieje
Ruszcza	8	95-68	116	osada	pradzieje; obozowisko, mezolit
Zawada	8	95-69	2	osada	kultura łużycka
Łęg	4	95-69	3	osada	wczesne średniowiecze
Łęg	2	95-69	4	osady	kultura trzciniecka, kultura łużycka, kultura przeworska, wczesne średniowiecze, obozowisko - mezolit
Łęg	3	95-69	5	osady	kultura mierzanowicka, kultura łużycka, wczesne średniowiecze
Łęg	5	95-69	6	osada	kultura łużycka
Łęg	6	95-69	7		
Łęg	7	95-69	8		
Winnica	1	95-69	9	grodzisko	grodzisko, XII-XIII w.
Winnica	2	95-69	10	osada	XII-XIII w.
Winnica	3	95-69	11	osada	kultura łużycka; osada, X-XIII w.

Winnica	4	95-69	12	osada	XII-XIII w., cmentarz XI-XII w., ślad osadnictwa, okres lateński
Winnica	5	95-69	13	osada	kultura łużycka, osada XII-XIII w.
Winnica	6	95-69	14	osada	kultura łużycka
Winnica	8	95-69	16	osada	kultura łużycka
Winnica	12	95-69	20	osada	wczesne średniowiecze
Winnica	13	95-69	21	osada	wczesne średniowiecze
Połaniec	8	95-69	25		miasto lokacyjne
Połaniec	10	95-69	27	osada	kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Połaniec	12	95-69	29	osada	kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Połaniec	15	95-69	32	osada,	kultura łużycka
Połaniec	16	95-69	33	osada	kultura łużycka
Połaniec	18	95-69	35	osada	kultura przeworska; osada, średniowiecze
Połaniec	19	95-69	36	osada	kultura mierzanowicka lub łużycka
Połaniec	20	95-69	37	obozowisko	mezolit; osada, kultura przeworska, osada, średniowieczne
Połaniec	21	95-69	38	osada,	neolit; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze;
Połaniec	24	95-69	41		osada kultury łużyckiej
Połaniec	25	95-69	42	osada	średniowiecze
Połaniec	28	95-69	45	osada	pradzieje, średniowiecze
Rybitwy	2	95-69	48	osada	kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Rybitwy	9	95-69	55	osada	kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Rybitwy	10	95-69	56	obozowisko	paleolit schyłkowy; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze;
Rybitwy	14	95-69	60	osada	neolit
Rybitwy	15	95-69	61	osada	kultura przeworska; osada wczesne średniowiecze;
Rybitwy	16	95-69	62	osada	kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Rybitwy	18	95-69	64	osada	kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada, średniowiecze
Rybitwy	21	95-69	67	osada	neolit; osada kultura przeworska; osada, kultura łużycka; osada, wczesne średniowiecze
Rybitwy	22	95-69	68	osada,	pradzieje; osada, wczesne średniowiecze
Rybitwy	23	95-69	69	osada,	pradzieje; osada, wczesne średniowiecze

Kraśnik	1	95-69	70	grodzisko	grodzisko domniemane, wczesne średniowiecze
Kraśnik	2	95-69	71	osada	kultura trzciniecka; osada, wczesne średniowiecze
Kraśnik	3	95-69	72	osada,	kultura pucharów lejkowatych; osada, kultura trzciniecka; osada, wczesne średniowiecze
Kraśnik	5	95-69	74	osada,	kultura łużycka
Kraśnik	6	95-69	75	osada	wczesny neolit; osada, kultura mierzanowicka
Kraśnik	8	95-69	77	osada	kultura trzciniecka
Połaniec	31	95-69	81	osada,	wczesne średniowiecze
Połaniec	32	95-69	82	osada	wczesne średniowiecze
Ruszcza	14	95-69	91	osada	kultura przeworska
Ruszcza	15	95-69	92	osada	pradzieje
Ruszcza	16	95-69	93	osada,	pradzieje
Ruszcza	17	95-69	94	osada	pradzieje
. Ruszcza	6	95-69	88	osada	kultura łużycka; osada, przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Ruszcza	12	95-69	89	osada	neolit; osada, kultura łużycka; osada, kultura przeworska; osada, wczesne średniowiecze
Ruszcza	18	95-69	95	osada	, pradzieje
Ruszcza	19	95-69	96	osada,	kultura łużycka; osada, kultura przeworska
Ruszcza	20	95-69	97	osada	neolit; osada, kultura łużycka
Ruszcza	21	95-69	98	osada	średniowiecze
Ruszcza	22	95-69	99	osada	kultura przeworska
Ruszcza	23	95-69	100	osada	kultura mierzanowicka; osada, kultura łużycka
Ruszcza	27	95-69	104	osada	kultura przeworska
Ruszcza	29	95-69	106	osada	kultura łużycka
Ruszcza	30	95-69	107	osada	kultura łużycka
Ruszcza	32	95-69	109	osada	kultura łużycka

5.6. System ochrony krajobrazu kulturowego w dokumentach prawa miejscowego

Obowiązującym dokumentem prawa miejscowego jest -Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego. Wprowadza on następujące strefy ochrony konserwatorskiej:

- KR – strefa ochrony konserwatorskiej,
- KZ – strefa częściowej ochrony konserwatorskiej,
- KA – strefa archeologicznej ochrony konserwatorskiej.

W strefie KR ujęte zostały obszary wpisane do rejestru zabytków i ustanowione oprócz przepisów odrębnych następujące ustalenia:

- nakaz dostosowania nowej zabudowy do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie jej lokalizacji, skali i bryły oraz nawiązania form współczesnych do lokalnej tradycji architektonicznej;
- dopuszcza się adaptację obiektów zabytkowych dla nowych celów pod warunkiem zachowania formy;

- nakaz ochrony obiektów małej architektury związanych z kompozycją zespołów i obiektów zabytkowych (ogrodzenia, słupki graniczne, kapliczki ok.);
- nakaz nawiązania przy przebudowie układów komunikacyjnych do historycznego rozplanowania ulic i placów, ich przekrojów i szerokości, nawierzchni, historycznych linii zabudowy;
- nakaz utrzymania w niezmienionym kształcie cieków wodnych, stawów;
- nakaz nawiązania przy zagospodarowywaniu działek budowlanych do dawnych podziałów własnościowych;
- nakaz ochrony i rewitalizacji istniejącej zieleni zabytkowej, w tym: utrzymanie, rewitalizacja i rekonstrukcja układu kompozycyjnego;
- zakaz niszczenia, elementów naturalnych w tym rzeźby terenu, sieci wodnej, zieleni śródpolnej;
- zakaz wprowadzania nowych dominant architektonicznych;

W strefie KZ, częściowej ochrony konserwatorskiej występują obiekty wpisane do gminnej ewidencji zabytków.

Obowiązujące ustalenia dla tych obiektów są analogiczne jak dla strefy KR. Wydzielono również strefy ochrony dla tradycyjnych układów przestrzennych wsi w miejscowościach.

Dla tych stref wyznaczono następujące zapisy:

- rzut budynków prostokątny, wydłużony boki prostokąta obrysu rzutu budynku w proporcjach od 1:2, do 1:4 nawiązujących do istniejących obiektów drewnianych i kamiennie-drewnianych,
- budynki parterowe z użytkowym poddaszem - dachy dwuspadowe, symetryczne, z kalenicą równoległą do dłuższego boku budynku -naturalne materiały wykończeniowe nawiązujące do lokalnej tradycji t.j. kamienne podmurówki i słupy w stodołach, szalowane drewnem ściany,
- układ budynków na działce nawiązujący do tradycyjnego zagospodarowania – budynek mieszkalny od frontu, przy ulicy usytuowany szczytowo lub kalenicowo w zależności od tradycji lokalnej, budynki gospodarcze w głębi działki.

Dla stref archeologicznej ochrony konserwatorskiej przyjęto graficzne oznaczenia na podstawie wykazu stanowisk Archeologicznego Zdjęcia Polski przyjmując dla nich następujące ustalenia:

- podejmowanie działań zmierzających do zmiany dotychczasowego zagospodarowania w granicach stanowiska archeologicznego wymaga zapewnienia nadzoru archeologicznego,
- przy wydawaniu decyzji o pozwoleniu na budowę wymagane jest podanie informacji o obecności stanowiska archeologicznego,
- nakaz uzgodnienia z organem właściwym w sprawach ochrony zabytków działań polegających na prowadzeniu robót budowlanych w tym robót ziemnych, prac melioracyjnych itp.

Zawarte w planie niektóre ustalenia (granice obszarów i formy ochrony, obiekty gminnej ewidencji zabytków) zawierają nieścisłości i wymagają korekt.

6. OCENA SZANS I ZAGROŻEŃ DLA ŚRODOWISKA KULTUROWEGO GMINY POŁANIEC

Biorąc pod uwagę specyfikę gminy wskazać można następujące szanse i zagrożenia, wpływające na dziedzictwo kulturowe gminy:

Zagrożenia:

- zagrożenie dla dziedzictwa archeologicznego przez eksploatacje surowców skalnych oraz inwestycje infrastrukturalne i przemysłowe związane z pracami ziemnymi,
- dewaloryzacja krajobrazu kulturowego, szczególnie tradycyjne osadnictwo wiejskie przez niekontrolowany proces wprowadzania nowej zabudowy lub wymianę starej na nową o obcych formach, odkształcanie historycznych układów ruralistycznych,
- ograniczona możliwość adaptacji wiejskiej zabudowy regionalnej i wysokie koszty remontów niewspółmierne do możliwości właścicieli prowadzące do ruiny i rozbiórki tych obiektów,
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony i rewaloryzacji zabytków,
- kryzys finansów publicznych.

Szanse:

- współfinansowanie ze środków gminy prac przy obiektach sakralnych,
- uwzględnienie ochrony dziedzictwa kulturowego w planowaniu przestrzennym,
- scalanie w obrębie własności gminy obiektu zabytkowego i program jego rewaloryzacji,
- działania ochronno-rewaloryzacyjne dostosowane do lokalnej specyfiki,
- archeologiczne badania na terenach realizowanych lub przewidzianych do inwestycji,
- wyznaczanie w planach miejscowych nowych terenów pod zabudowę mieszkaniową na zasadzie kontynuacji historycznych siedlisk,
- wspieranie projektów związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych,
- wzrost świadomości społecznej co do znaczenia i wartości obiektów kulturowych dla rozwoju, promocji oraz integracji regionalnej.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

7.1. Główne cele polityki gminnej związane z ochroną zabytków

Uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju gminy.

- Planowe i konsekwentne realizowanie zadań samorządowych w zakresie ochrony zabytków.
- Racjonalne wykorzystanie gminnych funduszy na prace ratownicze, konserwatorskie i dokumentację.
- Powiązanie zadań służących ochronie wartości kulturowych ze strategią rozwoju gospodarczego oraz polityką przestrzenną gminy.
- Integracja ochrony dziedzictwa kulturowego (wszystkich kategorii zabytków nieruchomości, ruchomych i archeologicznych), przyrodniczego i krajobrazu w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
- Wspieranie projektów związanych z opieką nad zabytkami i zagospodarowaniem obiektów zabytkowych.
- Powstrzymanie degradacji zagrożonych obiektów zabytkowych i obszarów oraz podjęcie działań w celu poprawy stanu ich zachowania.
- Wykreowanie wizerunku gminy i tożsamości mieszkańców, wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego.

7.2. Program działań związanych z ochroną zabytków leżących na terenie gminy

7.2.1. Działania w zakresie planowania przestrzennego oraz gospodarce nieruchomościami

- Zaktualizowanie gminnej ewidencji zabytków zgodnie z wymogami Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami – założenia opisane w rozdziale 5.2. Przygotowanie w porozumieniu z WKZ w Kielcach pełnej listy gminnej ewidencji zabytków, obejmującej obiekty wpisane do rejestru zabytków, aktualizację ewidencji wojewódzkiej oraz propozycje obiektów istotnych dla zachowania lokalnego krajobrazu kulturowego.
- Aktualizacja ewidencji wojewódzkiej polega na wykreśleniu z ewidencji obiektów nieistniejących.
- Aktualizacja i weryfikacja zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego w przepisach prawa miejscowego -miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego gminy i studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego.
- Zwrócenie się do WKZ z propozycją wpisania do rejestru zabytków z urzędu obiektów z terenu gminy, zasługujących na objęcie ochroną prawną:
- Uzupelnienie wpisu do rejestru zabytków.
- Uzupelnienie wpisu do rejestru zabytków zespołu Kościoła Św. Marcina.

W związku z planowanymi na terenie parku inwestycjami:

- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zieleni parkowej oraz możliwości jej adaptacji;
- opracowanie programu rewaloryzacji parku, uwzględniającego wyeksponowanie jego wartości (określenie sposobu użytkowania), w uzgodnieniu z WKZ w Kielcach;
- Wspieranie prac konserwatorskich dla obiektów sakralnych wpisanych do rejestru zabytków.
- Wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych przy działaniach związanych z właściwym utrzymaniem i użytkowaniem.
- Merytoryczna pomoc właścicielom obiektów zabytkowych w tworzeniu wniosków aplikacyjnych o środki na odnowę zabytków.
- Podejmowanie inicjatyw zmierzających do pozyskania środków zewnętrznych na działania rewitalizacyjne i ochronne.
- Finansowanie wybranych prac badawczych i dokumentacyjnych w zagrożonych obiektach zabytkowych.

7.2.2. Działania informacyjne, popularyzacyjne i edukacyjne związane z ochroną zabytków gminy i walorów krajobrazu kulturowego

- Promowanie pozytywnych wzorów gospodarowania w obiektach zabytkowych lub w obiektach zlokalizowanych w strefach ochrony konserwatorskiej szczególnie obiektów tradycyjnego budownictwa regionalnego. Celem jest uświadomienie wartości środowiska kulturowego wśród rodowitych mieszkańców oraz ludności napływowej gminy.
- Wprowadzenie problematyki ochrony krajobrazu kulturowego do programów edukacji społecznej.
- Wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia związane z historią gminy oraz ochroną dóbr kultury oraz środowisko kulturowe gminy.

- Dofinansowanie szkolnych konkursów wiedzy o dziedzictwie kulturowym gminy.
  - Zachęty dla szkół do zwracania szczególnej uwagi na znaleziska archeologiczne przez uczniów.
  - Udostępnienie i zaktualizowanej gminnej ewidencji zabytków na oficjalnej stronie internetowej Urzędu Miasta i Gminy.
  - Wprowadzenie tablic informacyjnych przy obiektach zabytkowych w sposób niekolidujący z ich charakterem.
  - Uczestnictwo Urzędu Gminy oraz właścicieli zabytków z terenu gminy w obchodach Europejskich Dni Dziedzictwa,
  - Wspieranie wydawnictw obejmujących zagadnienia związane z historią gminy oraz ochroną dóbr kultury.
- Powyższe propozycje nie wyczerpują zakresu działań edukacyjno informacyjnych związanych z ochroną zabytków i krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Uwzględnić należy przede wszystkim propozycje wynikające z funkcjonujących na terenie gminy organizacji społecznych oraz towarzystw nakierowanych na popularyzację i działalność związaną z dziedzictwem kulturowym gminy.

8. Aneks 1. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE. WYBRANE PRZEPISY PRAWNE

• Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej

Rozdział I,

Art. 5. Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą równoważonego rozwoju.

Art. 6. ust. 1 Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.

Rozdział II

Art. 86. Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

Ochrona dziedzictwa kulturowego jest zatem jedną z najważniejszych powinności Państwa, a poprzez przepisy niższego rzędu, winna być realizowana przez jednostki prawne i nieposiadające osobowości prawnej oraz przez wszystkich obywateli Rzeczypospolitej Polskiej.

• Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2009 r. Nr 162, poz. 1568, tekst ujednolicony)

Ustawa stanowi podstawę prawną ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce.

Określa przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków. Poniżej przedstawiono wybrane zagadnienia dotyczące podstawowych pojęć oraz zapisy adresowane do gminy.

W art. 3 pkt 1 zdefiniowano zabytek jako „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

Wśród 15 określeń, zamieszczonych w słowniczku wyjaśniono m. in.:

- zabytek nieruchomy – nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości;
- zabytek ruchomy – rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych;
- zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
- historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
- historyczny zespół budowlany – powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
- krajobraz kulturowy – przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą twory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

W art. 4 i 5 zróżnicowano pojęcie ochrony zabytku od pojęcia opieki nad zabytkiem, przypisując te działania konkretnym adresatom: ”ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;

-uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska” a „opieka nad zabytkami sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych zabytku;
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości”;

Art. 6 zawiera obszerny katalog obiektów, które w myśl ustawy mogą być zabytkiem „bez względu na stan zachowania”,

1) zabytki nieruchome, będące w szczególności:

- krajobrazami kulturowymi,
- układami urbanistycznymi i ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- dziełami architektury i budownictwa,
- dziełami budownictwa obronnego,
- obiektami techniki,
- cmentarzami,
- parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych,
- numizmatami oraz pamiątkami historycznymi,
- wytworami techniki,
- materiałami bibliotecznymi,
- wytworami sztuki ludowej oraz rękodzieła oraz innymi obiektami
- etnograficznymi,
- przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- cmentarzyskami,
- kurhanami
- relikdami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

W art. 7 wymienione zostały formy ochrony zabytków, do których należą:

- wpis do rejestru zabytków;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu inwestycji kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego”. Zgodnie z art. 16 ustawy „rada gminy, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego”.

Art. 18 odnosi się do ostatniej, z wymienionych w art. 7, form ochrony w odniesieniu do prawa przestrzennego na każdym szczeblu (wg zmiany ustawy 2010 r.).

Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej,

decyzji o ustaleniu lokalnej linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19 bezpośrednio odnosi się do studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gminy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, w których uwzględnić należy w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innym zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- parków kulturowych.

Także ustęp 1a „w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innym zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków”

W dokumentach tych ustala się także, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z art. 20 „projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków”.

Według art. 21 „ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

W art. 22 ust. 4, „wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy” a w świetle ust. 5 „w gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków” wzór karty adresowej gminnej ewidencji oraz dane jakie powinna zawierać, a także sposób gromadzenia dokumentów dotyczących zabytku, według art. 24 ust. 3, określony zostanie w rozporządzeniu ministra kultury i dziedzictwa narodowego.

Art. 87 odnoszący m.in. do gminnego programu stanowi, że:

- wójt sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami.
- gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje rada gminy po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- gminny program opieki nad zabytkami ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami wójt sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie gminy.

• Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1591 z późn. zm.)

Art. 7, ust.1 stwierdza, że ustawowym zadaniem samorządów jest podejmowanie działań w zakresie kultury i ochrony zabytków. „Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy:

- 1) ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej,

- 9) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- 10) kultury fizycznej i turystyki, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych,
- 12) zieleni gminnej i zadrzewień,
- 18) promocji gminy,
- 19) współpracy z organizacjami pozarządowymi, (...)"

Oprócz pkt. 9, odnoszącego się bezpośrednio do ochrony i opieki nad zabytkami, wymienione powyżej sprawy, niosą ze sobą ogromne możliwości związane z szeroko pojętą ochroną zabytków, a także umożliwiają nawiązanie formalnej współpracy z organizacjami, mającymi zapisaną w swym statucie opiekę nad zabytkiem.

• Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony Środowiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150 t.j.)

W art. 41 ust. 2 -organ administracji przy okazji opracowywania polityk, strategii, planów lub programów w dziedzinach wymienionych w art. 40, sporządza prognozę oddziaływania na środowisko, która powinna „określać, analizować i oceniać przewidywane znaczące oddziaływania, w tym oddziaływania bezpośrednie, pośrednie, wtórne, skumulowane, krótkoterminowe, średnioterminowe i długoterminowe, stałe i chwilowe oraz pozytywne i negatywne, na środowisko, a w szczególności na: (...) k: zabytki – z uwzględnieniem zależności między tymi elementami środowiska i między oddziaływaniami na te elementy.”

Również w przypadku odstąpienia przez organ administracji od przeprowadzenia postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko, ustawa nakłada obowiązek sprawdzenia, czy decyzja o odstąpieniu uwzględnia: (...) pkt. 3: „cechy obszaru objętego oddziaływaniem na środowisko, w szczególności:

a) obszary o szczególnych właściwościach naturalnych lub posiadające znaczenie dla dziedzictwa kulturowego wrażliwe na oddziaływania, istniejące przekroczenia standardów jakości środowiska lub intensywne wykorzystywanie terenu,

b) formy ochrony przyrody oraz obszary podlegające ochronie zgodnie z prawem międzynarodowym”.

Art. 47 -bezpośrednio wskazuje, jakie elementy winny podlegać analizie oraz ocenie podczas postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko, wymieniając w pkt 1. bezpośredni i pośredni wpływ danego przedsięwzięcia na: (...) lit. c) „zabytki.”

Art.51 i 52 -stanowią niezwykle istotne przepisy odnoszące się do ochrony zabytków a dotyczące przedsięwzięć wymagających sporządzenia „raportu o oddziaływaniu przedsięwzięcia na środowisko”. W art. 51 jest mowa, m.in. o „planowanych przedsięwzięciach mogących znacząco oddziaływać na środowisko”. Dla ochrony dziedzictwa kulturowego przepis ten jest niezwykle istotny w kontekście budowy wież telefonii komórkowej oraz stosunkowo nowej inicjatywy, jaką jest budowa farm wiatrowych i ich oddziaływanie na krajobraz kulturowy.

W art. 52 precyzując zawartość „raportu o oddziaływaniu przedsięwzięcia na środowisko”: w ust. 1 pkt. 2 lit. a napisano, iż raport ten winien zawierać „opis istniejących w sąsiedztwie lub w bezpośrednim zasięgu oddziaływania planowanego przedsięwzięcia zabytków chronionych na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”; w pkt. 5 uzasadnienie wybranego przez wnioskodawcę wariantu, ze wskazaniem jego oddziaływania na środowisko, w szczególności na:

(...) lit. d) zabytki i krajobraz kulturowy, objęte istniejącą dokumentacją, w szczególności rejestrem lub ewidencją zabytków”. Należy podkreślić, że przywołano tu nie tylko zabytki figurujące w rejestrze, ale te objęte ewidencją oraz zabytek w pojęciu krajobrazu kulturowego (patrz definicja krajobrazu kulturowego ustawa art. 3 pkt. 14).

Zakres działań, dotyczących ochrony zabytków, zgodnie z art. 52 ust. 1 dotyczy budowy dróg a w pkt. 7a sprecyzowano, iż „raport” winien określać założenia do działań takich jak:

„- ratowniczych badań zidentyfikowanych zabytków znajdujących się na obszarze planowanego przedsięwzięcia, odkrywanych w trakcie robót budowlanych,

-programu zabezpieczenia istniejących zabytków przed negatywnym oddziaływaniem planowanego przedsięwzięcia oraz ochrony krajobrazu kulturowego”, w pkt 7 b) „analizę i ocenę możliwych zagrożeń i szkód dla zabytków chronionych na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w szczególności zabytków archeologicznych, w obrębie terenu, na którym ma być realizowane przedsięwzięcie”.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. nr 80 poz. 717 z późn. zm.).

Rozdział 1, art. 1 ust. 2 pkt. 4 ogólnie wskazuje na konieczność uwzględnienia w planowaniu przestrzennym wymagań „ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”.

W art. 10 ust. 1 pkt. 3 i 4 znajdują się konkretne zapisy umieszczone są w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego dla gminy, uwzględniające uwarunkowania wynikające m.in. z:

- pkt 3) „stanu środowiska, w tym stanu rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej, wielkości i jakości zasobów wodnych oraz wymogów ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego”;
- pkt 4) „stanu dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”.

Art. 8 stanowi przepis, na mocy którego burmistrz może powołać gminną komisję urbanistyczno – architektoniczną, jako organ doradczy, składającą się z „osób o wykształceniu i przygotowaniu fachowym związanym bezpośrednio z teorią i praktyką planowania przestrzennego, w tym co najmniej w połowie z osób rekomendowanych przez branżowe stowarzyszenia i samorządy zawodowe.”

Dalej w art. 10 ust.2pkt. 3 i 4 widnieje zapis, iż studium winno określać m.in:

- pkt 3) „obszary oraz zasady ochrony środowiska i jego zasobów, ochrony przyrody, krajobrazu kulturowego i uzdrowisk”;
- pkt 4) „obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”.

W art. 15 wskazano zasady sporządzania planów zagospodarowania przestrzennego, w których wyznacza się obszary chronione, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, a granice stref ochrony konserwatorskiej, oznacza literami.

Pojawiające się w ustawie pojęcie „krajobraz kulturowy”, które należy rozumieć w odniesieniu do ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (patrz definicja krajobrazu kulturowego w ustawie art. 3 pkt. 14).

W art. 11 i 17 jest mowa o tym, iż do obowiązków burmistrza należy przekazanie zawiadomienia m.in. do wojewódzkiego konserwatora zabytków o przystąpieniu do sporządzania studiów, planów zagospodarowania przestrzennego, występowanie o opinie i wnioski, a także wystąpienie w przypadku studium o zaopiniowanie lub, w przypadku planu o uzgodnienie w trybie art. 106 KPA sporządzonych dokumentów.

Warto zatem podkreślić iż miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, będąc aktem prawa miejscowego, nakłada obowiązki oraz określa działania konieczne i dopuszczalne, które bezpośrednio odnoszą się do lokalnej społeczności, dlatego też powinien szczegółowo określać wszelkie działania inwestycyjne, mogące mieć wpływ na zabytki i krajobraz kulturowy.

• Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. 2006 r. nr 156 poz. 1118 z późn. zm.)

Posiada najwięcej odniesień do ochrony zabytków, Wprowadzając w art. 5 ust. 1 pkt. 7, zasadę, iż obiekt budowlany należy projektować i budować, zapewniając:
„ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską”.

W art. 29, 30, 31, 39 wymienione są rodzaje czynności w procesie budowlanym, w odniesieniu do różnych form ochrony zabytków i tak:

- obiekty wpisane do rejestru zabytków: art. 9, art. 29 ust. 2 pkt. 1 i 6, art. 30 ust. 1 pkt. 3 lit a, art. 31 ust. 1 pkt. 1 i 2, art. 39 ust. 1 i 2, art. 67 ust. 2
- obiekty znajdujące się na terenie wpisanym do rejestru zabytków: art. 9, art.39ust 1
- obiekty i obszary objęte ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego: art. 9, art. 39 ust. 3, art. 67 ust. 3
- inne zabytki: art. 31 ust. 1 pkt. 2, art. 71 ust. 5 pkt. 3 lit. b

Art. 39 ust. 1 nakazuje wprost wymóg uzyskania pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków przed wydaniem pozwolenia na budowę.

Od początku 2009 r. obowiązują przepisy nakładające obowiązek ustalenia charakterystyki energetycznej, lecz przepis ten nie jest stosowany w stosunku do budynków „podlegających ochronie na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”.

•W Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. Nr 115 poz. 741) W art. 6 w pkt. 5 w znaczeniu ustawy celem publicznym jest również „opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami”. Kolejne artykuły precyzują, jakie działania wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków i są to:

-w art. 13 ust. 4: sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa (tu wyjątkiem są nieruchomości będące we władaniu ANR) lub jednostki samorządu terytorialnego oraz wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych do spółek; podział nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków.

-w art. 29 ust.2 dopuszczono możliwość nałożenia na nabywcę nieruchomości gruntowej, oddawanej w użytkowanie wieczyste, obowiązku odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych. Obowiązek ten zapisuje się w umowie;

Art. 45 ust. 2a doprecyzowuje, że przepis ten stosuje się również w decyzji o ustanowieniu trwałego zarządu.

Należy zaznaczyć, że przepisy te odpowiadają wprost art. 26 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, z tym, że w ust. 1 napisano o sprzedaży, zamianie, darowiznie i dzierżawie.

Inne ważne przepisy, odnoszące się do właściciela zabytku i zarządcy nieruchomości to:

-art. 68 ust. 3 mówiący o obniżce o 50% ceny nieruchomości lub jej części wpisanej do rejestru zabytków, przy czym dopuszczono tu możliwość podwyższenia lub obniżenia tej bonifikaty;

-art. 84 ust. 4 mówiący o obniżce o 50% opłat z tytułu trwałego zarządu, która to bonifikata również może być podwyższona lub obniżona.

W myśl art. 109 ust. 1 pkt. 4 gminie przysługuje prawo pierwokupu w przypadku sprzedaży „nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości.”

• Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 92 poz. 880z późn. zm.). Odnosi się do zabytków, używając terminu „zabytek” i „rejestr zabytków” w następujących przepisach:

W art. 5, zawierającym wyjaśnienie terminów ustawy, określenie „tereny zieleni” oznacza „tereny wraz z infrastrukturą techniczną i budynkami funkcjonalnie z nimi związanymi, pokryte roślinnością, znajdujące się w granicach wsi o zwartej zabudowie lub miast, pełniące funkcje estetyczne, rekreacyjne, zdrowotne lub osłonowe, a w szczególności parki, zieleńce, promenady, bulwary, ogrody botaniczne, zoologiczne, jordanowskie i zabytkowe oraz cmentarze, a także zieleń towarzyszącą ulicom, placom, zabytkowym fortyfikacjom, budynkom, składowiskom, lotniskom oraz obiektom kolejowym i przemysłowym”.

Art. 83 ust. 2 wskazuje, że zezwolenie na usunięcie drzew lub krzewów z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków wydaje wojewódzki konserwator zabytków; dotyczy to również drzew owocowych (ust. 6 pkt. 2)

Art. 86 ust. 1 pkt. 3 doprecyzowano, że opłaty za usunięcie drzew nie są pobierane w przypadku, gdy „usunięcie jest związane z odnową i pielęgnacją drzew rosnących na terenie nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków”; w przeciwnym wypadku opłata jest o 100% wyższa od opłat ustalonych w art. 85.

W ustawie wymieniane są również pojęcia takie jak „wartości historycznych” i „wartości kulturowe”, jako jedno z ważnych czynników przy tworzeniu parków krajobrazowych, zespołów przyrodniczo – krajobrazowych, pomników przyrody i innych czynnościach.

• Ustawy z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2001r. Nr 13, poz. 123 t.j., ze zm.) Zgodnie z art. 9 ust. 2 „prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym”. Rola państwa, odnosi się do

mecenatu wspierającego tę działalność, przy pomocy ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, który może wspomóc finansowo realizację planowanych na dany rok zadań (art. 1).

W art. 32 ust. 1. napisano, że „sprawowanie opieki nad zabytkami” jest jednym z podstawowych zadań instytucji kultury, -co jest zbieżne z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, w art. 3 podano definicję: „instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami”

W takim rozumieniu pojęcia „opieki nad zabytkami” są to również działania związane z gromadzeniem wiedzy o zabytkach oraz jej propagowanie np. przez edukację społeczną w zakresie ochrony zabytków, uświadomienie istnienia zabytków, uwrażliwienie na potrzeby związane z zachowaniem tego dziedzictwa.

9. Aneks 2.

Park kulturowy

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz.1568, ze zm.) wprowadza dwie zupełnie nowe formy ochrony:

- 1) tworzenie parków kulturowych
- 2) dokonywanie ustaleń ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Art.16.1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla danej miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

W tworzenie parków kulturowych zaangażowane są zarówno rada gminy, jak i jej organy wykonawcze. Sama decyzja o utworzeniu parku kulturowego podejmowana jest na drodze uchwały przez radę właściwej Gminy (względnie uchwały dwóch lub więcej gmin, albo związku gmin, jeśli park kulturowy położony ma być na ich obszarze - por. ust. 5. powyższego artykułu), ona także zajmuje się zatwierdzaniem planu ochrony parku kulturowego, sporządzanego z kolei przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta). Działania organów gminy wymagają w tym zakresie uzgodnienia z WKZ. W gestii rady gminy leży także decyzja dotycząca powołania specjalnej jednostki organizacyjnej do zarządzania parkiem, co nie jest rozwiązaniem obligatoryjnym. Ustęp 6 omawianego artykułu należy traktować jako normę szczególną do ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. Nr 80, poz.717 ze zm.), ponieważ przewiduje on obligatoryjne sporządzanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszarów, na których tworzone są parki kulturowe – nawet jeśli obowiązek sporządzenia takiego planu nie wynika z cyt. ustawy.

Art.17.1. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

• prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;

- zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
- umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art.12ust. 1;
- składowania lub magazynowania odpadów.

W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust.1, stosuje się odpowiednio przepisy art.131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r.-Prawo ochrony środowiska (Dz. U. Nr 62). Przepis powyższy wylicza zakazy lub ograniczenia, które mogą być wprowadzane na terenie parku kulturowego w związku z jego utworzeniem (w ramach uchwały właściwej rady gminy - por.art.16 ust.2 komentowanej ustawy). W tym zakresie reglamentacja może przybrać jedną z dwóch form:

- 1) całkowitego zakazu, np. prowadzenia działalności w określonym zakresie lub,
- 2) ograniczenia, czyli dopuszczenia określonych działań, ale pod pewnymi warunkami.